

ISSN 2411-6076 03

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМ ЯЗЫҚОЗНАНИЕ

ИНСТИТУТ ЯЗЫҚОЗНАНИЯ ИМ. А.БАЙТҰРСЫНОВА
КОМИТЕТ НАУКИ МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

№3 (67) 2017

шілде, тамыз, қыркүйек, 2017

июль, август, сентябрь, 2017

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

Редакциялық кеңес:

Е.З.Қажыбек, филология ғылымдарының докторы, проф., ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі (бас редактор); **Ә.Т.Қайдар**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Р.Ғ. Сыздық**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Ө.Айтбайұлы**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, проф., ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі; **Т.Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ә.Жүнісбек**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Кирхнер**, Ю.Либих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Ә.Д.Сүлейменова**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Демір**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры; **М.Махмудов**, Әзірбайжан Республикасы Ғылым академиясы Тіл білімі институты директорының орынбасары, филология ғылымдарының докторы, проф.; **С.Ж.Мусаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Кыргыз Республикасы Ғылым академиясының корр. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Малбаков**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **К.Күдерінова**, филология ғылымдарының докторы, доцент; **А.Фазылжанова**, филология ғылымдарының кандидаты; **Д.Қ.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакция алқасы:

З.Базарбаева, филология ғылымдарының докторы, проф. ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі (нөмірдің жауапты редакторы), **А.Аманбаева**, **А.Қаршығаева**, филология ғылымдарының кандидаттары (жауапты шығарушылар).

Редакционный совет:

Е.З.Қажыбек, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК (главный редактор); **А.Т.Қайдар**, академик НАН РК; **Р.Г.Сыздық**, академик НАН РК; **О.Айтбайұлы**, академик НАН РК; **З.Базарбаева**, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК; **Т.Жанұзақов**, доктор филологических наук, проф.; **А.Жүнісбек**, доктор филологических наук, проф.; **Н.Уәли**, доктор филологических наук, проф.; **Ж.Манкеева**, доктор филологических наук, проф.; **М.Кирхнер**, профессор Гиссенского университета им. Ю.Либиха (Германия); **Ә.Д.Сүлейменова**, доктор филологических наук, проф.; **Н.Демір**, профессор университета Хаджеттепе (Турция); **М.Махмудов**, доктор филологических наук, проф., заместитель директора Института языкознания Академии наук Республики Азербайджан; **С.Ж.Мусаев**, доктор филологических наук, проф., член корр. Академии наук Кыргызской Республики, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И.Арабаева; **М.Джусупов**, доктор филологических наук, проф., Узбекский государственный университет иностранных языков.; **М.Малбаков**, доктор филологических наук, проф.; **К.Күдерінова**, доктор филологических наук, доцент; **А.Фазылжанова**, кандидат филологических наук; **Д.К.Шомфай**, доктор PhD по специальности алтаистика, научный сотрудник Института этнологии Венгерской Академии наук.

Редакционная коллегия:

З.Базарбаева, доктор филологических наук, проф. член корр. НАН РК (ответственный редактор номера), **А.Аманбаева**, **А.Қаршығаева**, кандидаты филологических наук (ответственные выпускающие).

Мемлекеттік тіркеу №1799-ж

Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінен

05.03.2001 жылы берілді

Государственный регистрационный

№1799-ж выдан 05.03.2001 года Министерством культуры,

информации и общественного согласия

А.Ә.ЖАҢАБЕКОВА¹, А.ҚОЖАХМЕТОВА¹

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі,
филология ғылымдарының докторы

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының магистранты

ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУДЕГІ «У» ФОНЕМАСЫНЫҢ БУЫН ҚҰРАМДЫҚ СИПАТЫ

Аннотация: Жаңа әліпби құрамындағы ұлттық дыбыстар латын әліпбиінің шеңберіндегі, компьютерде бар апостроф таңбасымен ғана ерекшеленетіндіктен, бағдарлама-шы мамандар компьютерді пайдалану кезінде арнайы шрифттерді, драйверлерді, ақпаратты сұрыптау және іздеу программаларын жаңадан жасауды қажет етпейді, бұл әліпби компьютер бағдарламалары үшін тиімді деп санайды. Жаңа әліпбидің латын қарпінің шеңберінде болуы қазақ тіліне қызығушылық танытқан шетелдіктердің қазақ тілін жеңіл үйренуіне мүмкіндік береді. Осы орайда жаңа әліпбидің оқу әдістемелік тұрғыдан да тиімділігі бар.

Тақырып: Қазақ әліпбиін латын қарпіне көшірудегі «у» фонемасының буын құрамдық сипаты

Түйін: Мақалада у дыбысымен келген сөздердің қазіргі дыбыс жүйесінде у дыбысы бар сөздердің буынға бөліну мәселесі қарастырылады.

Тірек сөздер: цифрлық технология, фонема, дифтонг, буын, тасымал, аллофон.

Тема: Слоγοобразующий характер фонемы «у» при переводе казахского алфавита на латинскую графику

Резюме: В статье рассматривается структурный слогообразующий состав фонемы «у» в переводе казахского алфавита на латинскую графику.

Ключевые слова: цифровая технология, фонема, дифтонг, слог, перенос слов, аллофон.

Subject: The syllabic character of the phoneme «у» when translating the Kazakh alphabet into Latin script

Abstract: The article deals with the structural syllabic composition of the phoneme «у» in the translation of the Kazakh alphabet into Latin script.

Keywords: digital technology, phoneme, diphthong, syllable, word transfer, allophone.

Қазіргі жаһандану кезеңінде әлемдік ақпараттық кеңістік латынның 26 қарпіне негізделген. Әлемдік қарым-қатынаста алыс жатқан елдермен ақпарат алмасу негізінен цифрлық технология арқылы жүзеге асады. Сондықтан Қазақстандағы жаңа әліпби әлемдік ақпараттық байланысқа кең жол ашады.

Жаңа әліпби құрамындағы ұлттық дыбыстар латын әліпбиінің шеңберіндегі, компьютерде бар апостроф таңбасымен ғана ерекшеленетіндіктен, бағдарламашы мамандар компьютерді пайдалану кезінде арнайы шрифтерді, драйверлерді, ақпаратты сұрыптау және іздеу программаларын жаңадан жасауды қажет етпейді, бұл әліпби компьютер бағдарламалары үшін тиімді деп санайды.

Біздің елімізде цифрлық ресурстар көбінесе ағылшын тілінің бағдарламалау тіліне негізделген. Осы орайда қазақ тілінің латын қарпінің шеңберінен шықпауы цифрлық ресурстардың қазақ тілінде сақталуы мен бағдарламалау тілдерін қазақ тілінде жасаудың бірден-бір көзі болып табылады.

Жаңа әліпбидің латын қарпінің шеңберінде болуы қазақ тіліне қызығушылық танытқан шетелдіктердің қазақ тілін жеңіл үйренуіне мүмкіндік береді. Осы орайда жаңа әліпбидің оқу-әдістемелік тұрғыдан да тиімділігі бар.

Алайда жаңа әліпбидің кемшін тұстары да жоқ емес.

Апостроф қойылған дыбыстарда дәйекше арнайы бос аралықты тудырады. Бұл сөздердің арасын бөліп, сөздердің тұлғалық дербестігіне көзшалымдық тұрғыдан қабылдауға қиын.

Апострофтар қойылған дыбыстар пернетақтада екі рет түймешені басуды қажет етеді. Бір дыбысты екі таңбамен таңбалаумен бірдей деген сөз.

Апострофтар әріптің үстіңгі жанына орналасатындықтан, апостроф қойылатын дыбыстармен келген сөздер қатар-қатар жыпырлаған таяқшадан тұратын сияқты болып көрінеді.

Қазақ тілінің жазу тарихында «бір дыбыс – бір әріп» деген ұстанымды ұстанып келді. Апострофтар да уақыт және қуат сыйымдылығы бойынша қосәріптік күшті кетіретін болғандықтан, осы ұстанымға қайшы келеді.

Апострофтар жазу кезінде кейде ұмытылып не көрінбей кетуі мүмкін. Бұл орыстың төбесінде екі нүктесі бар шырша мағынасындағы «елка» сөзіндегі «Е» дыбысы сияқты, дәйекшесін жоғалтып алуы мүмкін. Ал бұл келешекте төл дыбыстарымызды жоғалтып алуымызға соқтыруы мүмкін.

Латын қарпіне көшуде қазақ тілінің жазу емлесіне қатысты проблемаларды шешу де кезекті жұмыстардың бірі болып отыр. Өйткені кирилл қарпінің енуі кезінде қазақ тілінің дыбыс жүйесі мен кейбір сөздердің дыбыстық құрамында қарама-қайшы тілдік құбылыстар орын алған болатын. Мысалы, *ми, жи, ки, киім, жиын, тиын* сияқты сөздерде *и* әрпі, *ту, жу, бу* сияқты сөздерде *у* әрпі дауысты дыбыс ретінде танылып, біріншіден, қазақ тілінің ережелеріне сәйкес келмей, екіншіден, буынға бөлінбейтін күйге түсіп, үшіншіден, тасымалданбай қалған болатын. Осындай олқылықтардың орнын толтыру үшін қазақ тілінің төл сөздерінің құрамын қазақ тілінің үндестік заңы, буын, тасымал дыбыс тіркесімі заңдылықтары бойынша жаңарту керек. Құрамына өзгеріс енгізетін мұндай сөздер көбінесе құрамында *и* және *у* дыбыстары бар сөздер. Бұл дыбыстармен келген сөздердің қазіргі дыбыс жүйесінде, оның ішінде классификация жасауда екіжақты болуы (бірде дауыссыз, бірде дауысты), буын жігін бұзуы, тасымалдауда қиындық тудыруы құрамында *и, у, ю, я* дыбыстары бар сөздердің жазылуын қайта қарауды қажет етеді. Бұл қандай сөздер?

Солардың бірі құрамында *у* фонемасы бар сөздер. Қазақ тілінде *у* дыбысынан басталатын сөздер көп емес. Көлемі 350 мыңға жуық сөзформадан тұратын «Қазақ тілінің сөзформалар» сөздігінде *у* фонемасынан басталатын сөздер 1000-ға жуық. Ал *у* әрпі екінші орында келетін сөздер саны 7000-нан аса болса, *у* фонемасы сөз

соңында келетін сөздер негізінен тұйық етістіктер есебінен шығады, жалпы саны 4500-дай. Демек, жиілік сипаты бойынша, у әрпімен келетін сөздер сөз басы, сөз соңында жиі кездеспейді. Негізінен сөз ортасында, оның ішінде екінші, үшінші әріптер позициясында жиі кездеседі.

Мақалада буын мәселесін көтеруімізге себеп болған нәрсе қазақ әліпбиін латын қарпіне көшірудегі қазақ тіліндегі әріп, әріп тіркесі, буын, қосымша т.б. тілдік бірліктердің статистикалық сипатын анықтаудан тұды. Соның ішінде қазақ тіліндегі буын жиілігін анықтау әртүрлі стильден алынған мәтіндердегі сөздерді буынға қолдап бөлу арқылы жүзеге асырылды. Ал буын жиілігі бойынша статистикалық мәліметтерді алдағы жазылатын мақалаларымызда және «Қазақ тілі буындарының жиілік сөздігінің» кіріспесінде айтатын боламыз.

Қазақ тілінде алдында дауысты дыбыстар келетін сөздерде буынға бөлуде мәселе жоқ. Олар: *ауқым, аула, ауыл, аудан, аудар, ауыз, бауыр, жауын, қауын, әуез, әуен, дәуір, ауна, аула, жаула* т.б. Осы сияқты дауыстыға біткен етістіктерге тұйық етістік жалғануында да проблема жоқ: *аймалау, ойнау, жасау, байлау, сабау* т.б.

Әдетте, қазақ тіліндегі еңбектерде *у, и* дыбыстары дифтонг дыбыстар делінеді. Алайда бұл дыбыстар алдында ашық дауыстылар келгенде қосарланып естілетін *ұ/ү* дыбыстарын сақтап қалмайды, *у* дыбысының өзі ғана естіледі де, жазуда да солай жазылады. Демек, *у* фонемасы жеке дыбысталғанда ғана *ұу* дыбысы естіледі де, оның жіңішке варианты *уу*, сол сияқты езулік дауыстымен келген сөздерге тұйық етістік жалғанғанда (келу, беру, бару, қазу) естілетін *уу/үу* дыбыстары оның аллафондары, тіпті *ұу* болып естілуін де *у*-дың аллафоны ретінде тану керек. Ал *у* фонемасы ешқандай да дифтонг дыбыс емес. Жоғарыдағы ашық дауыстылардан кейін келгенде *у* дыбысы инвариант нұсқасында қолданылған деуге болады. Олай болса, *у* дыбысын тек дауыссыз фонема ретінде тану қажет.

У фонемасының *ұ/ү/ы/і* дауыстылары естілетін аллафондарымен келген сөздерде буын құрауға қатысты проблема туындайды. Өйткені қазақ тілінің емле ережесі бойынша, *у* фонемасының дауыссыздардан кейін тіркесуінде оның алдындағы *ұу/үу (ыу/үу)* аллафондары айтылымда естілгенмен, жазылмайды. Мысалы: *жуық, дуал, шуақ, суық, қуан, жуан, қу, бу, ту, ру, қару, езу, көру, білу, тұру* сияқты сөздер. Бұл сөздер айтылымда буынға бөлінгенмен, орфограммасы бойынша *у* фонемасының алдындағы дыбыстар түсіп қалатындықтан, буынға бөлуде қиындық тудырады. Әсіресе, буын енді сауат ашқалы жатқан бастауыш мектеп оқушысына үйретілетіндіктен, жоғарыдағыдай сөздер кездескенде бұл сөздерді жазып, буынға бөле алмайды. Жазуда бөлінбегендіктен, айтылымда да бөлінбейді деп есептейді. Тіпті кейде осы сөздерді *жу-ық, қу-ан, су-ық* деп қате бөлушілік те кездеседі. Буынға бөлген күнде баланың дыбыстауы былай болады: *жу-уық, қу-уан, су-уық* деп *у* фонемасын екі рет айтады. Олай болса, жоғарыда берілген сөздерді қалай жазамыз деген сұрақ ойлануды, талқылауды қажет ететіні даусыз.

Алайда буынға бөлу тіл үйренуде бастапқы кезеңде болмаса, оны меңгергеннен кейін қажеттілік тудырмайды да, сол себепті де буын мәселесі жазудың проблемасы емес деген де пікір бар. Алайда буынмен тығыз байланысты нәрсе – тасымал. Ол қай кезде болмасын жазу мәселесімен бірге жүреді. Осы ретте буын проблемасының қазақ тілінде кейбір сөздерге, оның ішінде кейбір дыбыстарға қатысты дұрыс шешілмеуі сөздерді тасымалдауға да кері әсерін тигізіп отыр. Мысалы, *қиын, киім* сөздерінің дұрыс жазылуы ол – *қы-йын, кі-йім* екені белгілі, даусыз. Сол сияқты

у фонемасымен келетін *жуық, дуал, шуақ, суық, қуан* сөздерінің дұрыс жазылуы былай болуға тиісті: *жұ-уық, дұ-уал, шұ-уақ, құ-уан*. Латынмен: *ju-u'yq, du-u'al, s'u-u'aq, qu-u'an*.

Осы сөздер жазуда жол соңында келгенде тасымалдай алмаймыз. Ал енді *жұуық, дұуал, шұуақ, құуан* (*juu'yq, duu'al, s'uu'aq, quu'an*) деп жазар болсақ, тасымалдауға да тиімді болар еді.

Сонымен қатар *жуық, дуал, шуақ, суық* сөздерінде у фонемасын дауысты дейміз бе, дауыссыз дейміз бе? Бұл жерде дауысты болса да, дауыссыз болса да дыбыстар тіркесімділігі заңдылығына қайшы. Яғни морфема ішінде екі дауысты не екі дауыссыз қатар тұрмайды. Міне, қазақ тілінің дыбыстық жүйесі осындай қайшылықтарға толы.

У фонемасы қазақ тілінде екі әріптен тұратын мынадай сөздер құрамында да бар: *қу, жу, бу, ту, ру су, гу, ду, зу, шу* т.б. Бұл сөздерді буынға бөлуде әдетте түбір күйінде қиын емес сияқты көрінгенмен, тәуелдік жалғауы жалғанғанда *қуы, буы, туы, суы, шуы, дуы* сөздерін *құ-уы, бұ-уы, тұ-уы, сұ-уы, шұ-уы, дұ-уы* (*qu-u'y, bu-u'y, tu-u'y, su-u'y, s'u-u'y, du-u'y*) деп бөлген дұрыс. Егер бұлай жазатын болсақ, жоғарыдағы сөздерді *құу, жұу, бұу, тұу, рұу сұу, гуу, дуу, зуу, шуу* (*quu'y, juu'y, buu'y, tuu'y, guu'y, suu'y, guu'y, duu'y, zuu'y, s'uu'y*) деп жазу керек болады.

Ал енді егер жоғарыдағы у фонемасымен келген сөздерді айтылым бойынша *ұ/ү* дыбыстарымен қосып жазатын болсақ, у дыбысының басқа да позицияларын осыған сәйкестендіру керек болады. У фонемасы орын тәртібі бойынша үшінші қатарда мынадай сөздерде кездеседі: *алуан, батуан, әжуа, айуан* т.б. Бұл сөздерде де у фонемасының алдынан дауысты дыбыс қосылғанда былай жазылар еді: *а-лұ-уан, ба-лұ-уан, ә-жұ-уа, а-йұ-уан* (*a-lu-u'an, ba-lu-u'an, a'-ju'-u'a, a-i'-u-u'an*).

У фонемасы төртінші орында тұратын сөздер: *жануар, қыруар, керуен, шаруа* т.б. Бұл сөздерде у фонемасының алдына дауысты қосып, буынға бөлсек: *жа-нұ-уар, қы-рұ-уар, ке-рұ-уен, ша-рұ-уа* (*ja-nu-u'ar, qu-ru-u'ar, ke-ru'-u'en, s'a-gu-u'a*) деп жазар едік.

У фонемасы сөз соңында келетін есімдер: *қару, езу, аққу, елу* т.б. Осындай сөздердің алдына естілімі бойынша *ұ/ү* (ы/і) дауыстыларын қосып жазсақ: *қаруу, е-зуу, ақ-қуу, е-лүү* (*qa-quu'y, e-zu'u'y, aq-quu'y, e-lu'u'y*) болады. У фонемасының алдынан қысаң дауыстыларды қоямыз ба, әлде еріндік дауыстыларды ғана қоямыз ба, бұл әлі шешілмеген мәселе.

Осы сияқты сөздің соңғы позициясында у фонемасы көбінесе тұйық етістік ретінде жиі кездеседі. Өйткені тұйық етістік формасы етістіктің барлығына жалғанады. Сонда *бару, келу, жүру, тұру, отыру, келу, кету, айту, қазу, жазу* т.б. кимыл атауларында у фонемасының алдына жоғарыдағыдай айтылымда естілетін дауысты дыбыстарды қосып жазу қажет болады: *ба-рұу, ке-лүү, жү-рүү, о-ты-рұу, ке-лүү, ке-түү, ай-тұу, қа-зұу, жа-зұу* (*ba-ruu'y, ke-lu'u'y, ju'-ru'u'y, o-tu-quu'y, ke-lu'u'y, ke-tu'u'y, ai'-tuu'y, qa-zuu'y, ja-zuu'y*).

Бұл етістіктің кимыл атау формаларын әдетте мектепте буынға бөлдіргенде аса қиындық тудырмайды. Оларды *ба-ру, ке-лу, жү-ру* т.б. деп бөле береді. Алайда бұл сөздерге тәуелдік жалғауын қосар болсақ, тағы да буынға бөлуде қиындық туады. Мысалы: *баруы, келуі, жүруі* сөзформаларын мектеп оқушысы *ба-ру-уы, ке-лу-уі, жү-ру-уі* деп у фонемасын екі буынға да қосып бөлер еді. Егер *барұу, келүү, жүрүү* деп жазар болсақ, онда оған тәуелдік жалғауы жалғанғанда проблема болмайды. Ол өзінің үндесім әуезімен *ба-рұ-уы, ке-лұ-уі, жү-рұ-уі* (*ba-qu-u'y, ke-lu'-u'i, ju'-ru'-u'*

у'і) болып буындалады. Бұл сөздерді осылайша жазу оларды буынға және соған сәйкес тасымалға бөлуге де мүмкіндік береді.

Біз қазақ тілі буындарының жиілігін алу үшін 5 стильден 10 000 сөзқолданыстан, 50 000 сөзқолданыстан тұратын мәтіндегі сөздерді қолдап, буынға бөлдік деп мақаланың жоғары жағында айтқан едік. Буынға бөлу кезінде у және и, сол сияқты ю, я фонемалы сөздерде қазіргі жазылым ережелерін бұзуға тура келді. Өйткені у және и мен келетін сөздер буынға бөлуде қиындық тудырды. Жоғарыда талдап айтқанымыздай, у, и дыбыстары бар сөздердің алдынан дауысты дыбыс қосып қана буынға бөле алдық. Мысалы: *өн/ди/пи/уі/не, ө/сі/уі, өт/кі/зі/уі/ме, пай/да/ла/ны/уын* т.б.

У дыбысына аяқталатын етістіктер кимыл атау формасында тұрса, былай жазылып жүрген еді: *жуу, қуу, туу, буу* т.б. У фонемасы екі рет бір сөз ішінде келіп тұр. Мұндай жағдайда да у фонемасының алдынан ұ дауыстысын екі рет те қосып жазған дұрыс болады. Мысалы: *жұуу, құуу, тұуу, бұуу* (ju'u', qu'u', tu'u', bu'u'). Буынға бөлсек: *жұ-уу, құ-уу, тұ-уу, бұ-уу* (ju-u', qu-u', tu-u', bu-u').

У фонемасы тұйық етістік формасында дауыстыға бітетін мынадай етістіктерге де жалғанады: *дамы, айны, аңқы, қаңғы* т.б. Мұндай сөздерге тұйық етістік тұлғасы у фонемасы жалғанғанда етістік түбірінің соңғы дыбысын түсіріп жазып жүрміз. Мысалы: *даму, айну, аңқу, қаңғу* т.б. Көріп отырғанымыздай, бар дыбыс түсіп қалып отыр. Дұрысы былай болу керек еді: *да-мыу, ай-ныу, аң-қыу, қаң-ғыу* т.б. (da-my'u', ai'-ny'u', an'-qu'u', qan'-g'u').

У фонемасы сөз соңында келгенде алдынан я фонемасы тұрса, бұл сөздерде де у фонемасының алдына дауысты дыбыс қосып жазудың қажеті болмайды. Өйткені я әрпін латынға ауыстыруда *йа* дыбыс тіркесімен беру көзделіп отыр. Сонда *жаяу, бояу* сөздерінде я фонемасында ғана өзгеріс болады. Мысалы: *жа-йау, бо-йау* (ja-i'au', bo-i'au') т.б.

У фонемасы сөз басында да кездеседі: *уағда, уағыз, уақыт, уайым, уат, уәде, уәж, уәзір, уәкіл, ула, ушығу, уыз, уылдырық, уыт, уіл, уылдырық* т.б. Алайда бұл сөздерде у фонемасы инвариант нұсқада тұрады. Алдына дауысты дыбыс жазуды қажет етпейді. Сондай-ақ буынға бөлу мен тасымалдауға да келеді. Мысалы: *уағ-да, уа-қыт, уә-де, уыл-ды-рық* (u'ag'-da, u'a-qt, u'a'-de u'yl-dy-ryq) т.б.

У фонемасы тілімізде орыс тілінен енген кірме сөздерде, терминдер құрамында кездеседі. Мысалы: *автобус, клуб, абитуриент, музыка, журнал* т.б. (avtoby's, kly'b, abi'ty'ri'ent, my'zyka, ju'mal). Мұндай сөздерде у фонемасы инвариант нұсқада тұрады, яғни ешқандай дыбыс қосылмайды. Орыс тілінде у фонемасының аллафондары жоқ. Қазақ тіліндегі у дыбысының кез келген позицияда аллафондарсыз қолданылуы осы орыс тілінен енген сөздердің әсерінен болса керек.

Ендігі проблема мәтіндерді автоматты аударма жасауға да қатысты. Егер у дыбысы бар сөздерді ұ/у дауысты дыбысын қосып жазар болсақ, программаға у дыбысының алдында ұ/ү-нің қайсысына ауыстыру қажеттігін белгілеп беруіміз қажет. Ол үшін құрамында у дыбысы бар сөздерді тізімдеп біртіндеп ауыстыруға болады. Не болмаса у дыбысымен келетін сөздерді жүйелеп, формалды модельге түсіріп, программаға нұсқаулық (ереже) етіп дайындайды. Олай етпесе, программа жаппай ауыстыра салады да, сөздердің орфограммасы қате болады. Сондықтан

мәтіндерді автоматты аударма жасау үшін, сөздердің емлесі программа үшін аса қажет.

Түптеп келгенде, әліпби ауыстыруда, ең алдымен, осындай сөздердің емлесін жөндеп алуымыз қажет. Бұл әсіресе, кирилл қаріпті көптеген әдебиеттерді (мәтіндерді) автоматты жолмен латынға аудару үшін басты шешіп алатын мәселе. Әрі келешек жазу емлесін ұлттық дыбыстау жүйесіне бейімдеу өзекті мәселе.

ӘДЕБИЕТ

1. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. 7 б.
2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 26 б.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі бойынша зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966. – 45 б.
4. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ғылым, 1975. – 302 б.
5. Мырзабеков С. Қазақ тілі фонетикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 247 б.
6. Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1985. – 97 с.

Материал редакцияға 15.07.2017 жылы түсті.

Д. ПАШАН¹

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
филология ғылымдарының кандидаты

**ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР МАТЕРИАЛДАРЫН
ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА КӨШІРУДІҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ
(Ж.БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚҰТТЫ БІЛІК» ЖАЗБА МАТЕРИАЛДАРЫ
НЕГІЗІНДЕ)**

Аннотация: Латын графикасына ауысу заман талабы, тілдің қажеттілігі. Латынға ауысу барысында құнды дүниелер мен жазбалар, сондай-ақ әдебиетпен, ғылымның жетістіктерінен айырылып қаламыз деп қорқудың қажеті жоқ. Осы негізде Ж.Баласағұнның «Құтты білік» еңбегін латын графикасына салдық. Латын графикасында да түсінікті, ұғынықты болатынын көрсетуге тырыстық. Кириллден латынға ауысу барысында қазақ тілінің емле, орфоэпиялық, орфографиялық ережелерін дұрыстап бекітіп алуымыз керек. Оны жүйелі түрде жүзеге асырсақ, графикамыз кемшіліксіз болары сөзсіз. Ал қазақ жазуы кемшіліксіз құрылса, қазақтың төл әдебиеті мен көркем әдебиетін, жазба ескерткіштерін латын графикасына ауыстыруда қиындық туындамауы тиіс.

Тақырып: Жазба ескерткіштер материалдарын латын графикасына көшірудің артықшылықтары (Ж.Баласағұнның «Құтты білік» жазба материалдары негізінде)

Түйін: Мақалада қазіргі латын графикасына ауысу барысында туындайтын қиындықтар мен латынға ауысудың артықшылықтары сөз болды. Осының негізінде жазба ескерткіштер материалдарын латын графикасына көшірудің артықшылықтары да айтылды. Ж.Баласағұнның «Құтты білік» дастанынан үзінді латын графикасының ұсынылған нұсқаларына салынды.

Тірек сөздер: графика, «Құтты білік», латын графикасы.

Тема: Преимущества перевода на латинскую графику материалов письменных памятников (на основе письменных материалов Ж. Баласагуна «Кутадгу билиг»)

Резюме: В статье рассмотрены трудности, возникающие при переходе на латинскую графику, и ее преимущества. Отмечены преимущества перевода письменных памятников на латинский алфавит. Приведен отрывок из эпоса Ж.Баласагуна «Кутадгу билиг» в рекомендуемой версии латинской графики.

Ключевые слова: графика, «Кутадгу билиг», латинская графика.

Subject: Advantages of translating the written monuments into Latin script (based on the written materials of J. Balasagun «Kutadgu bilig»)

Abstract: The article discusses the difficulties encountered in the transition to the Latin chart, and its advantages. The advantages of translating written monuments into the Latin alphabet are noted. An excerpt from J. Balasagun's epic «Kutadgu bilig» is given in the recommended version of the Latin script.

Key words: graphics, «Kutadgu bilig», latin graphics.

Латын графикасына көшу мәселесі бір күнде шешіле салмағаны белгілі. Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алған таңнан бастап, тәуелсіз мемлекеттің

өз тілі, мәдениеті, тарихы болуы айқын екендігімен бірге, жазуы да болуы керектігін ескеріп, оны реттеу керектігі айтыла бастады. Латын графикасына өтуді бір емес, бірнеше жылдар бойына жоспарлап келе жатқаны белгілі. Елбасымыз бастап, халық қалаулылары қолдап, латынға көпшек болғанбыз.

20-ғасырдың басында басталған латын графикасына көшу мәселесі қайта жаңғырып, шешімін табатын уақытқа жетті.

1991 жылы белгілі тілтанушы ғалым, ҚР ҰҒА академигі Әбдуәли Қайдар осы мәселені алғашқылардың бірі болып көтерген еді. Ә.Қайдар осы мәселе туралы өз еңбегінде: «Бұл мәселенің күн тәртібіне қойылғанына Президентіміздің атына ашық хат жазылған (1991 ж.) мерзімнен бастап, одан 2 жылдан кейін (1994 ж.) Түркияның Анталия қаласында жиналған Жержүзілік тюркологтардың (Қазақстаннан оған 50 делегат қатысқан) «Тіл бірлігі, дін бірлігі, іс бірлігі» деген ұранмен өткен Құрылтайда: «Барша түркі халқы латын жазуы қабылдайық!» деген серттескендей қаулы алғаннан кейін 15 жылдай уақыт өтті. Осы уақыт латынға өту мәселесі бірде ресми түрде, бірде бейресми түрде күн тәртібінен түскен емес. Сондағы оның негізгі мақсаты – қалың көпшіліктің қалауын анықтау» [1, 147 б.], – деген болатын.

Сол кезден бері әзірбайжан, өзбек, түркімендер графикасын латын жазуына көшірді. Ал біз 2017 жылы ғана латынға көшеміз деген шешім шығардық. Сол жылдардан бері латынға көшудің ғылыми ұстанымдары, қалай жүзеге асыру процестері ғалымдар тарапынан зерттеліп те келеді.

Біраз жыл бұрын халық латынға ауысу мәселесін көтергісі келмеген, яғни көшу-ге дайын емес еді. Ал қазіргі таңда латынға көшуді қоғам қолдап отыр. Жастардың көпшілігі қазақ тілімен қоса, орыс, ағылшын тілін жетік меңгеріп, үштұғырлы тіл саясатының жүзеге асып жатқанын көрсетіп отыр. Сы тұрғыдан алғанда, латынға көшу қиын емес болып отыр. Бірақ қаншама жылдар бойына латын графикасына көшудің оңтайлы тұстары айтылып келе жатса да, көпшілікке әлі де толықтай түсіндіру жұмыстары жетіспей жатыр.

Әріп ауыстыру бір әріптің орнына екінші бір әріпті қоя салу емес, ол өте күрделі іс. Әріпті ауыстырған соң, емле ережесі, жазу ережесі өзгертінді белгілі. Сондықтан да бұл істі Елбасымыз асықпай, жүйелі түрде жүзеге асыру керектігін ескерді. Ол: «Осы заманғы ғылыми терминологияның негізін латын тілінен енген сөздер құраса, ақпараттық технология дамыған қазіргі дәуірде күн сайын дерлік ағылшын тілі дүниежүзі халықтарының тілдеріне жаңа сөздер мен ұғымдар арқылы батыл ену үстінде. Бұл үдерістен біз де тыс қалмауымыз керек.

Біз 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын қарпіне, латын әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе. Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз.

Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен бірлесе түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады [2], – деп Елбасы өз Жолдауында айтқан болатын.

Осы бастаманы қаншама зиялы қауым өкілдері қолдағаны рас. Бірақ үйреніп қалған нәрсемен қоштасу қиын болатыны сияқты, үйреншікті кирилл қарпін ауыстырғысы келмейтіндер де бар. Бірақ «латын қарпіне не себептен көшеміз?» деген сұраққа тұшымды жауап алған адамның ойы өзгерері белгілі.

Латын графикасына ауысуға келгенде, оның артықшылықтарымен бірге қиындықтары да болатыны рас.

Қазіргі таңда латынға көшу барысында туындап отырған қиындықтар да бар. Соның бірі зиялы қауымның, ақын-жазушыларымыздың тағы бір айтар уәжі бар.

Профессор А.Салқынбай латын қарпіне көшу заман талабы екенін саралай айта келіп, латынға көшудің артықшылықтарымен бірге кемшіліктерін де көрсетіп кетеді:

1. Латын қарпіне көшу сауаттылық деңгейін төмендетеді.

2. Латын қарпіне өтудің аржағында жаһандану жолына терең ену, өзге діндердің, мәдениеттің әсері болуы ықтимал.

3. Кирилл жазуындағы көркем шығармалар мен ғылыми зерттеулер қолжетімсіз болып қалмау жағы жан-жақты шешілуі тиіс [3, 230 б.], – деген ой айтады.

Сондай-ақ Ғ.Хасанов та өз мақаласында латынға көшу жолындағы қиындықтарды көрсете келе: «Ең үлкен мәселе кирилл әліпбиі тұсындағы маңызды мәдени мұрамыздың тағдыры не болмақ? Ол мұраның қазақ халқының тарихындағы теңдесі жоқ, орны бөлек. Кирилл әліпбиі негізіндегі көне мәдени мұра, ауыз әдебиеті, ғылыми еңбектер, көркем әдебиет, оқулықтар жазылды. Араб графикасынан латын графикасына, латын графикасынан кирилл әліпбиіне көшкен тұста қоғамның басым көпшілігі сауатсыз еді, сондықтан ол реформалар қоғамның біршама бөлігіне және мәдени мұрамыздың да салыстырмалы қарағанда шағын бөлігіне қатысты болады. Бүгін енді халықтар түгелдей сол мәдени мұрадан айырылып қалу қаупі бар» [4, 244 б.] – деп өз қаупін көрсетеді.

Ия, еш нәрсе қиындықсыз болмайтыны сияқты, латынға көшу жолында да кездесетін қиындықтар бар. Оның бірін жеңуге психологиялық дайындық, енді бірін жеңуге табанды еңбек, енді бірін жеңуге қаржы керек екендігі белгілі. Кезінде қазақ тарихының жазуы бірнеше рет ауысқан тұстарда да міндетті түрде екі жақты айтыс-тартыс болғандығы белгілі. Ол кезде де осы мәселелер сөз болған еді. Бірақ қазір техниканың дамыған кезінде көркем әдебиетімізді, мол мұраларымызды, ғылыми еңбектерді латын қарпіне көшіру сол кезеңдегідей қиындық тудырмасы анық. Бұл туралы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты директорының орынбасары А.Фазылжанова Назарбаев университетінде өткен дөңгелек үстелде айтып өтті. Анар Фазылжанованың айтуынша, құнды дүниелер мен жазбалар, сондай-ақ әдебиет пен ғылымның жетістіктерінен айырылып қаламыз деп дабыл қағу артық. Латын әліпбиіне көшудің астарынан солақай саясат іздеудің де қажеті жоқ, бұл бірінші кезекте тілдің өміршендігін сақтау үшін жасалып отырған шара [5]. Латын әліпбиіне көшу барысында кирилл қарпімен жазылған еңбектер тарих қойнауында қалып қоймайды, оны жаңа технологиялардың көмегімен қайта жаңғыртуға болады.

Енді сондай бір тарих қалдырған құнды еңбектердің бірі – Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі». «Құтты білік» дастаны орта ғасырларда бүкіл түркі әлеміне түсінікті болған Қарахан әулеті мемлекеті түріктерінің тілінде жазылған.

«Құтты білік» дастанының бүгінгі күнге дейін сақталған үш нұсқасы бар:

Біріншісі – Вена нұсқасы. Бұл қолжазба Венаның Корольдік кітапханасында сақтаулы тұр. Кей кезде оны Герат нұсқасы деп те атайды. Оның себебі бұл қолжазба 1439 ж. Герат шаһарында көшірілген екен. Оны ұйғыр әрпімен көшірген адамның есімі – Хасан Қара Сеил.

Екіншісі – Каир нұсқасы. Бұл қолжазба араб қарпімен көшірілген. Оны Каирдағы бір кітапхананың сирек кездесетін қолжазбалар қорынан 1896 ж. неміс ғалымы Б.Мориц тапқан. Орыс ғалымы В.В.Радлов Петербург Ғылым академиясының Азия музейі үшін Каир нұсқасының бір данасын көшіріп алады. Қазір бұл қолжазба Ресей Ғылым академиясы Шығыстану институтының Ленинград бөлімшесінде сақтаулы тұр.

Үшіншісі – Наманган нұсқасы. Оны 1913 жылы А.В.Валидов Өзбекстанның Наманган шаһарынан тапқан еді. «Құтты білік» дастанының араб әрпімен

көшірілген ең толық саналатын осы нұсқасы Өзбекстан Республикасының Ғылым академиясының Әбу Райхан әл-Бируни атындағы Шығыстану институтында сақталып келеді.

1942 – 43 жылдар аралығында Түркия ғалымдары «Құтты біліктің» үш нұсқасын да Стамбулдан басып шығарды. Оны зерттеу барысында түркі ғалымдары Р.Р.Арат, М.Ф.Кепрюлд және А.Дильгар, т.б. көп еңбек сіңірді.

Оны К.Каримов өзбек тіліне (1971), Н.Гребнев (1971) пен С.Иванов орыс тіліне (1983), А.Егеубаев (1986) және Ә.Құрышжанов (2004) қазақ тіліне, бір топ аудармашылар ұйғыр тіліне (Пекин, 1984) аударма жасады.

Өзбек ғалымы Каюм Каримов Наманган нұсқасы бойынша ұзақ жылдар бойы зерттеу жұмыстарын жүргізді. Сөйтіп, 1971 жылы дастанды кирилл қаріпі негізінде транскрипция жасап, оны ғылыми хаттамасымен бірге жеке кітап етіп басып шығарды.

«Құтты біліктің» Наманган нұсқасының транскрипциясын алып, дастаннан [б, 64 б.] үзінді алып, латын қарпіне ауыстырып көрдік.

1. Өкуш өгди бирлә түмән миң сана Уған бир байатқа аңар йок фана	1. O'kys' o'gdi' bi'rla' tu'ma'n mi'n' sana Yg'an bi'r bai'atqa an'ar i'oq fana
2. Йағыз йэр йашыл көк күн ай бирлә түн Төрүтти халайық өд өдләк бу күн	2. I'ag'yz i'er i'as'yl ko'k ku'n ai' bi'rla' tu'n To'ru'tti' halai'yq o'd o'dla'k by ku'n
3. Тиләди төрүтти бу болмыш қамуғ Бир-өк бол тәди болды қулмыш қамуғ	3. Ti'la'di' to'ru'tti' by bolmys' qamyg' Bi'r-o'k bol tedi' boldy qylmys' qamyg'
4. Қамуғ барча мунлуғ төрүтүлмиши Муңы йок иди бир аңар йок эши	4. Qamyg' bar'ca myn'lyg' to'ru'tu'lmi's'i' Myn'y i'oq i'di' bi'r an'ar i'oq es'i'
5. Эй эрклиг уған мәңү муңсуз байат Йарамас сениндин адынка бу ат	5. Ei' erkli'g yg'an ma'n'u' myn'syz bai'at I'aramas seni'n'di'n adynka by at
6. Улуғлуқ сәнә-үл бәдүглүк сәнә Сэниндин адын йок сәнә түш тәнә-ә	6. Ulyg'lyq sen'a'-yl bedu'glu'k sen'a' Seni'n'di'n adyn i'oq sen'a' tu's'ten'-a'
7. Айа бир бирикмәз сәнә бир адын Қамуғ ашнуда-сән сән өндүн кэдин	7. Ai'a bi'r bi'ri'kma'z sen'a' bi'r adyn Qamyg' as'nyda-sen sen o'n'du'n kedi'n
8. Сақышқа қатылмаз сәннің бирилиқин Түзү нәңге йэтти бу эрклиглиқин	8. Saqys'qa qatylmaz seni'n' bi'rli'ki'n' Tu'zu' na'ng'e i'etti' by erkli'gli'ki'n'
9. Сэзигсиз бир-өк-сән э мәңү ачу Қатылмаз қарылмаз сақышқа сечү	9. Cezi'gsi'z bi'r-o'k-sen e ma'n'u' ac'u' Qatylmaz qarylmaz saqys'qa sec'u'
10. Эй ич таш билигли э хаққул йақын Көзүмдә йырақ-сән көңүлдә йақын	10. Ei' i'c' tas' bi'li'gli' e haqqul i'aqyn Ko'zu'mda' i'yraq-sen ko'n'u'lda' i'aqyn

Дастанның транскрипциясын латынға ауыстыру кезінде еш кедергі болатындай ерекшелік байқалмады.

	Кирилше транскрипция Наманган нұсқасы	Диграфты латын графикасында
1	Бет саны	0,5
2	Сөз саны	109
3	Таңба саны (бос орынсыз)	659
4	Таңба саны (бос орынмен)	804
	Қатар саны	20

Енді осы Наманган нұсқасын А.Егеубаев көркем аударма етіп аударғаны белгілі. 2004 жылы редакциясын Ә.Құрышжанов басқарып, ғылыми аударма

[7, 18 б.] жасалды. Кейінгі ғылыми аударма деп танылған нұсқаны да латын графикасына салып көрдік.

Кирил қаріпінде	Апострофты латын қарпінде
<p>1.Бір Құдайға түмен мыңдап толғана, Мақтау айтам – өлмейтұғын сол ғана! Ол жаратқан: көк аспан да, жер, күн де, Жан-жануар, мезгіл, түн, ай – еркінде. Бар нәрсенің бәрі – соның жарлығы: Ол «бол!» – деді, – бола қалды барлығы. Барлық адам қайғы-мұңын шектейді, Бір ғана Ием еш қайғы-мұң шекпейді. 5.Ей, Құдірет, мәңгі білмес мұң, Баят! Бұйырмаған басқаларға мұндай ат! Аса биік ұлылық та тән саған, Сенен басқа тең келмейді жан саған. Сен жалғызсың, дара тұрған өресің, О баста сен болдың, бола бересің. Жалғыздығың жатпайды ешбір есепке, Бәрін билер құдіретің десек те. Жалғыз Құдай – жаратушы қолдапты, Бір Құдайдан басқа Құдай болмапты. 10.Ішкі, тысқы сырды білген Құдайым, Көзден – жырақ, көңилдесің ұдайы.</p>	<p>1.Bir Qudai'g'a tu'men myn'dap tolg'ana, Maqtay' ai'tam – o'lmei'tug'yn sol g'ana! Ol jaratqan: ko'k aspan da, jer, ku'n de, Jan-jany'ar, mezril, tu'n, ai' – erkinde. Bar na'rsenin' ba'ri – sonyn' jarlyg'y: Ol «bol!» – dedi, – bola qaldy barlyg'y. Barlyq adam qai'g'y-mun'yn s'ektei'di , Bir g'ana I'em es' qai'g'y-mun' s'ekpei'di. 5.Ei', Qudiret, ma'n'ri bilmes mun', Bai'at! Bui'yrmag'an basqalarg'a mundai' at! Asa bi'ik ulylyq ta ta'n sag'an, Senen basqa ten' kelmei'di jan sag'an. Sen jalg'yzsyn' , dara turg'an o'resin' , O basta sen boldyn' , bola beresin' . Jalg'yzdyg'yn' jatpai'dy es'bir esepke, Ba'rin bi'ler qudiretin' desek te. Jalg'yz Qudai' – jaraty's'y qoldapty, Bir Qudai'dan basqa Qudai' bolmapty. 10. Is'ki, tysqy syrды bilren Qudai'ym, Ko'zden – jyraq, ko'n'ildesin' udai'y.</p>
Диграфты латын қаріпінде	Тілтанымдық принципке негізделген әліпби бойынша
<p>1.Bir Qudajgha tuemen myngdap tolghana, Maqtau ajtam – oelmejtughyn sol ghana! Ol zharatqan: koeк aspan da, zher, kuen de, Znan-zhanuar, mezigil, tuen, aj – erkinde. Bar naersening baeri – sonıy jarlyghy: Ol «bol!» - dedi, - bola qaldy barlyghy. Barlyq adam qajghy-mungyn shektejdi , Bir ghana Iem esh qajghy-mung shekpejdi. 5.Ej, Qudiret, maenggi bilmes mung, Bajat! Buyyrmaghan basqalarğa mundaj at! Asa biik ulylyq ta taen saghan, Senen basqa teng kelmejdi zhan saghan. Sen zhalghyzsyng , dara turghan oeresing, O basta sen boldyng, bola beresing. Zhalghyzdyghyng zhatpajdy eshbir esepke, Baerin biler qudireting desek te. Zhalghyz Qudaj – zharatushy qoldapty, Bir Qudajdan basqa Qudaj bolmapty. 10.Ishki, tysqy syrды bilgen Qudajym, Koezden – zhyraq, koengildesing udajy.</p>	<p>1.Bir Qudayğa tümen myңdap tolg'ana, Maqtau aytam – ölmeytuğın sol ğana! Ol jaratqan: köк asпан da, jer, күн de, Jan-januar, mezigil, түн, ay – erkinde. Bar närseniң bäri – sonıñ jarlıǵı: Ol «bol!» - dedi, - bola qaldı barlıǵı. Barlıq adam qayǵı-muñın shekteydi , Bir ğana Yem eş qayǵı-muñ shekpeydi. 5.Ey, Qudiret, mäñgi bilmes muñ, Bajat! Buyırmağan basqalarğa munday at! Asa byik ulılıq ta tän sağan, Senen basqa teñ kelmeydi jan sağan. Sen jalğızsyñ , dara turған öresin, O basta sen boldıñ, bola beresin. Jalğızdıǵıñ jatpaydı eşbir esepke, Bärin byler qudiretiñ desek te. Jalğız Quday – jaratusı qoldaptı, Bir Qudaydan basqa Quday bolmaptı. 10.Ishki, tısqı sırdı bilgen Qudayım, Közden – jıraq, köñildesiñ udayı.</p>

		Ө.Құрышжанов кирил	Апострофты латын	Диграфты латын	Тілтанымдық латын
1.	Бет саны	0,5	0,5	0,5	0,5
2.	Сөз саны	105	105	105	105

3.	Таңба саны (бос орынсыз)	599	676	665	599
4.	Таңба саны (бос орынмен)	695	773	761	695
5.	Қатар саны	20	20	20	20

Кестеде біз осы кезге дейін ұсынылған диграфты, апострофты (дәйекші) және Тіл білімі институты ұсынған тілтанымдық әліпбиге дастанның үзіндісін салып көрдік. Мұнда байқағанымыз, кирилл нұсқасынан латын қарпімен берілген нұсқада таңба саны артып кетті, себебі компьютер апострофты (дәйекші) бір таңба деп қабылдайды. Халық қабылдамаған диграфты нұсқада да таңба саны көп болып тұр. Тіл білімі институты жобасы «бір дыбысқа – бір әріп» деген принципті ұстанғандықтан, таңба саны тура келіп тұр.

Ж.Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінің тек қана бір ғана бөлігін алып қарастырып көргенімізде, кирилл таңбасында жазылған еңбектерді латынға ауыстыруда еш қиындық туындамауы керек деп ойлаймын. Латын қарпімен берілген тұста бұл көркем шығарма, төл туындымыз болғандықтан, қазақ тіліндегі әріптер толықтай еңбекті қамтып отыр. Еңбекте кірігіп кеткен араб, парсы сөздері кездескенмен, орыс тілінен енген сөздер кездеспейді. Осы себептен кирилл қарпін латын қарпімен алмастыруда еш қиындық туындаған жоқ.

Ендігі мақсат тілге ықшамды, жазуға үнемді, қуат сыйымдылығы төмен әліпби жасау. Көркем еңбектер мен жазба ескерткіштер тілін конвертер жасау арқылы латын графикасына ауыстыру көп уақытты алмайды. Бірақ сол конвертердің дұрыс жұмыс істеуі үшін емле, орфоэпиялық, орфографиялық ережелерді бекітіп алуымыз керек.

Енді жазба ескерткіштер материалдарын латын графикасына көшірудің артықшылықтарын атап айтар болсақ, ол латын графикасына ауысудың артықшылықтарын қамтитыны ақиқат.

Біріншіден, қазіргі заманда халықаралық дәрежедегі тілдердің бірі – ағылшын тілі. Ол латын әліпбиі негізінде қалыптасқаны белгілі. Себебі, қазіргі техника дамыған заманда, оларды қолдану, технологияны дамыту тілі ағылшын тілінде сайрап тұр. Біз латын әліпбиін таңдай отырып, жаңа технологияларды, инновацияларды тез игере аламыз.

Екіншіден, латын әліпбиіне көшу арқылы кеткенімізді қайтаратын кез келді. Қазақ тіліндегі сөздердің табиғи қалпында айтылуына кезінде кирилл жазуына көшуіміз кедергі болды. 1917 жылға дейін орыс сөздерін қазақ тіліне ыңғайлап алып отырсақ, кейін келе орыс сөзін бұзбастан сол қалпында алып отырмыз. Мысалы: ящик-жәшік, резинка-резеңке, бревно-бөрене, самовар-самаурын болып алынатын еді. Енді сыртқы пішінін өзгертпестен, сол қалпында-ақ негізгі сөз байлығымыздан жатырқамай орын алған аспирант, студент, академик, журналист, корреспондент, машина, автомашина, солдат, лейтенант, офицер, касса, кассир, экономика, трамвай, троллейбус тәрізді сөздер бар. Бұл тілге қауіпті екені анық. Қазіргі кезде тілімізде өзге тіл сөздері көп болғаны бір басқа, ата-баба дәстүрімен жеткен табиғи дыбыстау әуеніміз де өзгере бастады. Жастарымыз тілін бұрап, орыс тіліне икемделіп кетіп жатады. Қала жастары орыс тілінде сөйлеп, қазақша сөйлейтіні орыс сөздерін молынан қолданады. Ал латын қарпіне ауысу арқылы, емле ережелерімізді дұрыстап, басқа тілден енген сөздерді жазу графикамыздың шеңберіндегі әріптерге лайықтап қана аларымыз анық. Сол арқылы тіл тазалығын

сақтаймыз. Басқа тілден сөз алсақ та, өз тіліміздің дыбыстық заңдылықтарына лайықтап алып отырамыз.

Үшіншіден, қандай тілді болмасын үйрену ағылшын тілі арқылы жүзеге асады, сондықтан болашақ ұрпақ латын әліпбиін меңгерсе, қазіргі жаһандану заманында ешкімнен қалыс қалмай, өзге тілдерді тез уақыттың ішінде үйренуіне жол ашылады.

Төртіншіден, қазақ тілін үйренгісі, қазақ тіліндегі кітаптарды оқығысы келген шетелдік ағылшын әріптерін білгендіктен, қазақ тілін тез меңгеріп кетеді.

Бесіншіден, жазуда, жылдам жазуда ұтасыз. Мысалы, кирилл графикасымен 42 әріппен жазатын болсақ, латын графикасымен 32 әріптің төңірегінде ғана таңба болады да, сіз жылдам жазатын боласыз.

Алтыншыдан, жазба ескерткіштердің көпшілігі түркі халықтарына ортақ екені белгілі. Оны шетелдік ғалым ескерткішті зерттегісі келсе міндетті түрде түрік тіліндегі еңбекті алады, себебі ол латын қарпімен таңбаланған. Бізде де араб, көне түркі қаріптерінен транскрипцияланған қаншама еңбектер бар. Соларды зерттеу жеңілдейді деп білеміз.

Қорыта келгенде, латынға өту сөзсіз керек нәрсе. Бірақ әбден ойланып барып шешім қабылдау керек. Латынға өткен елдердегі қателіктерді жібермеуге тырысуымыз керек. Қажетті әріптерді алып, қажетсіз әріптерді алып тастар кез келді. Латынға өту осы екен деп, қазақ тілінің дыбыстарын шектемей, еркіндік беруіміз керек. А.Фазылжанова айтқандай: «Тілдің өзінің дыбыстық қорының өзін көрсететін алаңы болуы керек. Дыбыстық қор өзін жарқ етіп көрсетуі керек, қазақ әріптері жақсы өмір сүруі керек. Дыбыстар жақсы өмір сүруі керек». Осы жолды таңдар болсақ, графикамыз кемшіліксіз болары сөзсіз.

ӘДЕБИЕТ

1. Қайдар Ә. Қазақ жазуын кирилден латын графикасына көшіру мәселесі туралы. – Алматы: Арыс, 2007. – 410 б.
2. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050>. [Электрон ресурс]. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана. 2012 жылғы 14 желтоқсан. (Жүгіну уақыты: 20.05.17).
3. Салқынбай А. Қазақтың өз латыншасы болса игі // Тамыры терең әліпби: жалпы түркілік бірегейліктің мызғымас негізі. – Алматы, 2017. – 320 б.
4. Хасанов Ғ. Латын әліпбиіне көшу – қазақ тілінің жаңа белесі // Тамыры терең әліпби: жалпы түркілік бірегейліктің мызғымас негізі. – Алматы, 2017. – 320 б.
6. Фазылжанова А. Латын қарпіне көшу барысында кирилл қарпімен жазылған еңбектер қайта жаңғырады // <https://youtu.be/D6CM7xCikiU>. – www.astana.tv. [Электрон ресурс]. (Жүгіну уақыты: 21.05.2017). – 17 мамыр 2017 ж.
7. Хожиб Ю.Х. Құтадғу билиг // Транскрипция ва хозирги узбек тилига тавсир. Нашрға тайерловчи филол. фан. канд. Қ.Каримов. – Ташкент: Фаң, – 1971. – 964 б.
8. Баласағұни Й. Құтадғу білік: Құт әкелетін білім: – Түркістан: «Тұран» баспаханасы, 2004. – 555 б.

Материал редакцияға 18.06.2017 жылы түсті.

Ф.Қ.АТАБАЕВА¹

¹«Тұран» университеті, филол. ғыл. канд.

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ- КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аннотация: Ақпараттық ағымның күшеюінен студенттер мен мамандарды тәрбиелеп, оқытудағы әдістеменің түрлері мен мәнін түбегейлі өзгерту қажет. Білім берудің мақсаты сол білімді беріп және сіңіріп қою ғана емес, сол алған жаңа білімнің негізінде кәсіби мақсаттарды дайындай білу.

Қазіргі таңда, күндізгі бөлімде оқып, жоғары білім алу мүмкіншілік халықтың мұқтаждықтарын қанағат ете алмайтындықтан, сырттай білім алатын студенттердің кәсіби дайындықтарын одан ары арттыру мәселелерін шешуді қолға алуды талап етеді. Мыңжылдыққа өту кезеңінде білім беру саласы адамзат капиталы мен білімінің ең негізгі құнды стратегиялық ресурстарының бірден-бір көзі болып табылмақ. Және де оның негізгі алға қарай жылжыта өркендететін тетіктерінің бірі ақпараттандыру болмақ.

Тақырып: Жоғары білім беру жүйесіндегі ақпараттық-коммуникациялық технологияның маңыздылығы

Түйін: Бұл мақалада білім берудің мақсаты сол білімді беріп және сіңіріп қою ғана емес, сол алған жаңа білімнің негізінде кәсіби мақсаттарды дайындау туралы қарастырылады.

Тірек сөздер: деңгей, компьютерлендіру, ақпараттандыру, қашықтықтан білім беру, оқу үрдісі, ақпараттық, сараптама, мұқтаждық.

Тема: Важность информационных и коммуникационных технологий в системе высшего образования

Резюме: В статье рассматриваются проблемы, связанные с информационно-коммуникационными технологиями в процессе иноязычного обучения в высших учебных заведениях. Информационно-коммуникационные технологии являются одним из средств, способных перевести иноязычное образования на более высшую ступень, обеспечивая его развитие.

Ключевые слова: уровень, компьютеризация, информатизация, дистанционное образование, образовательный процесс, информация, экспертиза.

Subject: The importance of information and communication technologies in higher education

Abstract: The article deals with the problems connected with information-communicative technologies in the process of foreign language teaching in the higher educational enterprises. Information-communicative technologies are one of the means which is able to lift foreign language teaching to much higher level, maintaining its development. Just, information-communicative technologies create certain conditions for renewal of the theory and education of the creative person.

Keywords: level, computerization, informatization, Remote education, educational process, information, expertise.

21-ғасырдың басында білімнің атқаратын рөлі бүкіл дүниежүзінде арта түсті. Мемлекеттің саяси және шаруашылық статусын сол елдегі білімнің деңгейінің қаншалықты жоғары екендігін, жалпылай айтқанда, ақпаратпен қаншалықты қамтылғандығын бейнелейді. Ал мұндай жағдайда мемлекетке сәтті қызмет ететін, қазіргі заманның талаптарына сай білікті мамандар өте қажет. Ақпараттық ағымның күшеюінен студенттер мен мамандарды тәрбиелеп, оқытудағы әдістеменің түрлері мен мәнін түбегейлі өзгерту қажет. Білім берудің мақсаты сол білімді беріп және сіңіріп қою ғана емес, сол алған жаңа білімнің негізінде кәсіби мақсаттарды дайындай білу.

Қазіргі таңда күндізгі бөлімде оқып, жоғары білім алу мүмкіншілік халықтың мұқтаждықтарын қанағат ете алмайтындықтан, сырттай білім алатын студенттердің кәсіби дайындықтарын одан ары арттыру мәселелерін шешуді қолға алуды талап етеді.

Жоғары білім алу жүйесіндегі мамандарды дайындау мәселелерін Е.Е.Адакин, И.Д.Багаев, В.М.Большов, С.Б.Голуб, А.Б.Каганов, Н.Э.Касаткина, О.Я.Краснова, Б.П.Невзоров, А.К.Осницкий, Е.М.Пеньков, В.А.Пономаренко, Е.Э.Смирнова, Н.И.Тарасенко, С.Н.Фокеева және басқалары өз еңбектерінде қарастырған.

Жоғары білім орындарында оқитын студенттерді кәсіби дайындаудың теоретикалық-әдістемелік негіздерін Л.С.Айзерман, Г.А.Антипов, М.Н.Берулав, А.А.Вербицкий, В.П.Зинченко, В.В.Емельянов, Ф. Каган, М.Ю. Карелина, А.Б.Орлов, Н.С.Розов, Л.В.Скрипникова және басқалары өз жұмыстарында қарастырған.

Болашақ маманның кәсіби деңгейде даму жолдарын қалыптастыру туралы мәселелерді Т.Ф.Белоусова, Ф.Н.Гоноболін, Н.В.Кузьмина, Ю.Н.Кулюткин, В.А.Сластенин және басқалары зерттеген. Кәсіби қызметке қатысты сұрақтар мен студенттердің болашақ мамандықтарына дайындықтарын Б.И.Адакин, С.И.Архагельский, П.Р.Агутов, И.Д.Багаев, В.М.Вольтов, С.Б.Голуб, М.П.Гурьянова, М.И.Дьяченко, Л.А.Кандыбович, А.Б.Каганов, О.Я.Краснова, Т.В.Кудрявцев, Ю.Н.Кулюткин, В.А.Поляков, Н.Ю.Посталюк, Н.С.Пряжников, В.А.Сластенин, Н.И.Тарасенко, М.Х.Титма, С.Н.Фокеева және басқалары зерттеген.

Ғалымдар зерттеген проблемалар сан алуан сипатта болады: оған білім беру жағдайының әсері, тұлғалының мінез-құлқының қалыптасуы мен дамуы, студенттердің шығармашылық қабілетінің дамуы, кәсіби білімдерін жетілдірудің, кәсіби қызметтің сипаттарының бірі болып табылады. Мыңжылдыққа өту кезеңінде білім беру саласы адамзат капиталы мен білімінің ең негізгі құнды стратегиялық ресурстарының бірден-бір көзі болып табылмақ. Және де оның негізгі алға қарай жылжыта өркендететін тетіктерінің бірі ақпараттандыру болмақ. Ал қоғамды ақпараттандыру болса, оны компьютерлендірусіз іске асуы мүмкін емес, сондықтан да бұл мәселе өзінің маңыздылығы жөнінен бірінші орындағы мәселелерге айналады. Бұл мәселенің басымдылығы оның негізінде жаңалық екендігінде. Компьютердің пайда болуымен бірге туындаған, соңғы жиырма жыл ішінде, ол өткен ғасырлар тәжірибесін немесе «өз ішінен де» өрбіп дамуды қолдана алмайды. Бұл жағдай өте бір тәжірибелік қажеттілікпен бірге қосылып, студенттерді кәсіби

дайындыққа дағдылап білім беруді компьютерлендіру мәселесін қазіргі заманның педагогикасының өзекті және ең алғашқы кезектегі міндеттеріне айналдырады.

Қазіргі кезеңде бүкіл әлем жаңа қуатты төңкерісті басынан өткеріп жатыр, ол адамзаттың күнделікті өмірін, жұмысын, демалысын, қоғамдағы бірлесу тәсілдерімен, тіпті адамдардың өздеріне деген көзқарастарын өзгертуде [1]. Өткен технологиялық төңкерістерге қарағанда, бұл фундаменталды өзгерістің өзгешелігі оның – біздің уақытқа, кеңістікке, қашықтыққа және білімге қатысты түсінігімізді өзгертуі. Ақпараттық төңкерістің негізінде ақпараттандыру технологияның дамуы жатыр, ал оны қолданудың мүмкіншілігі мен сан алуандылығы тек адамның тапқырлығына ғана байланысты болмақ.

Біздің елімізде білім саласын ақпараттандырудың алғашқы қадамдары 1985 жылы басталды, бұл жылы өкіметтің шешімі бойынша, орта жалпы білім беретін мектептерге ақпараттандыру мен есептеу техникасының негізі деген жалпы курсы енгізу туралы қаулы қабылданған.

Қоғамдық санаға «компьютерлік білім» деген жаңа түсінік ене бастады. Бұл дегеніміз есепті шешу тәсілін жаңа ЭВМ (электрондық есеп техникасының) көмегімен шешу дегенді білдірді, сонымен қатар қоғамды дамытуда ақпараттандыру мен ақпараттандыру технологиясы туралы негізгі идеясын түсінуді талап етті [2]. 1990 жылы білім саласын ақпараттандыру туралы тұжырымдама жасалып, жарияланды, бұл біздің қоғамды дамыту үрдістерінің негізгі бағыттары мен сатыларын белгіледі. Ресей мен шетелдегі қашықтықтан білім беруді дамыту мен қалыптастыру мәселелерін талқылау, қазіргі заманда әлемде қашықтықтан білім беру жүйесін іске асыруда нәтижелі тәжірибе жиналғанын көрсетті. Ресейде, әлеуметтік-экономикалық дағдарыс жағдайына қарамастан, жоғары оқу орындарында қашықтықтан білім беру жүйесі пайда болып, ол қарқынды дамып жатқанын байқауға болады.

Шетел педагогикалық ойының тәжірибесі Дж. Боат, Ф.Ведемеер, Дж. Даниел, Р.Деллинг, Д.Киган, М.Мур, О.Петерс, К.Смит, Б.Холмбергтің еңбектерінде сипатталады, Ресей педагогикалық тәжірибесіндегі ақпараттандыру технологиясындағы қашықтықтан білім беру мен сырттай оқу жүйесінің қолдану жолдары мен заңдылықтарына ізденіс, соның ішінде, қашықтықтан білім берудің ерекшеліктері мен мақсаттарын анықтау (А.Ведемеер, Р.Деллинг және басқалары.), қашықтықтан білім беруді «индустриаландырылған және технологияландырылған білім» ретінде ұйымдастырып, оның мақсаты, құрылымы, түрі мен басқа да элементтерін дәстүрлі білім беруден ерекше айырма етіп (О.Петерс), оқу құралдарына талап қойылып, оқу үрдісіне қатысатын студенттердің өзара әрекет ету сипаттарын қалыптастыруды зерттеген (Б.Холмберг).

Қашықтықтан білім беру мәселелеріне арналған конференциялар мен семинарлардың материалдарын қарастыру арқылы теория мен тәжірибе жөніндегі нақты ақпаратты тездетіп алуға болады. Конференция материалдарының мазмұнына жүгінсек, осы сатыдағы бастаманың иегерлері мен зерттеу жұмыстарын жасап жатқандардың басым көпшілігінің педагогикалық білімнің емес, техникалық білімнің иелері екеніне көзіміз жетеді. Бұған мынадай түсінік беруге болады: қашықтықтан білім берудің техникалық және ақпараттық негізі жаңа ақпараттандыру технологиясының құралдары болып табылғандықтан, олардың білім беру жүйесіндегі қазіргі кезеңдегі қолдануы мен мүмкіншіліктеріне тек қана инженерлік білім алған мамандар жетік түрде баға бере алады. Бұл дегеніміз, қашықтықтан

білім беру саласында психологиялық-педагогикалық зерттеулердің анағұрлым жеткіліксіз екендігін көрсетеді.

«2010 жылға дейінгі кезеңдегі Ресей білім беру жүйесін қазіргі заман талаптарына сай дамытудың тұжырымдамасының» «Сапалы кәсіби білім беруді арттыруға қолайлы жағдай жасау» туралы бөлімінде былай деп көрсетілген: «Кәсіби білімді дамытудың стратегиялық бағыттарының қатарындағы алғашқы кезекте тұрғаны білім беру мекемелерінің материалдық-техникалық базасы мен инфрақұрылымын бүгінгі талапқа сай жаңарту мен нығайту ерекше орын алады. Оларды ғаламтордағы Интернет жүйесі мен жергілікті ақпараттық жүйеге қосу, жоғары оқу орындарын қазіргі талапқа сай оқу құралдарымен, саймандармен және материалдармен қамтамасыз етіп, оқу үрдісін дамытудың сапасын арттырумен қоса жоғары оқу орындарындағы ғылымға да қолдау көрсету қажет. Жаңа сапалы кәсіби білімге қол жеткізу білім беру жүйесін ақпараттандыру мен оқыту тәсілдерін жетілдіру, ашық сабақ технологияларын белсенді қолдануды іске асыру арқылы орындауға болады» [3].

Алайда, нәтижелі қорытындыларға қарамастан, қазіргі кезде әр жерде сырттай оқудың негізгі түрі ретінде қашықтықтан білім беруді педагогикалық тәжірибеге енгізу ертерек. Жоғары білім беру орындарының материалдық-техникалық жабдықпен лайықты түрде қамтамасыз етілмеуі, профессорлық-оқытушылық құрылымның тәрбие-оқу жұмысы барысында ақпараттандыру технологиясын қолдануды жете қолдана білмеуі, компьютерленген оқу-әдістемелік құралдарының дер кезінде жасалмауы, міне, осы мәселелерді алғашқы кезекте шешу керек, себебі бұлар сырттай оқу бөлімінің студенттерін кәсіби бағытта дайындау барысында ақпараттық-компьютерлік технологияны қолданып, болашақ мамандарға жаңа деңгейдегі кәсіби дайындық алуларына көмектесу қажет.

Білім беру жүйесін компьютерлендіру мен ақпараттандыру мәселелерін көптеген ғалымдар мен оқытушылар зерттеген. Бұл саладағы зерттеулерге өз жұмыстарын С.А.Бешенков, Ю.С.Брановский, В.А.Бубнов, А.В.Горячев, А.В.Еляков, А.П.Ершов, Ю.М.Зыбарев, А.А.Кузнецов, В.С.Леднев, А.Н.Тихонова, Ю.А.Уваров және басқалары арнаған. Бұл еңбектерде ақпараттандырылған қоғам туралы түсініктеме беріліп, білім беру жүйесіне ақпараттандыру технологиясын енгізу қажеттілігін қарастырып, оқытудың құрылымдық және әдістемелік аспектілері сипатталып, білім беру саласына ақпараттандыру технологиясын енгізудің психологиялық-педагогикалық мәселелері көрсетіледі, алайда жоғары оқу орындарында ақпараттық-коммуникациялық технологиялар негізінде оқу үрдісін ұйымдастыру, білімді, қабілет пен дағдыны бір жүйеге келтіру мәселелері зерттелмеген.

Қазіргі заманның талабына сай ақпараттандырылған технологияны қолданудың негізінде білім берудің сапасына кепілдік болатын психологиялық-педагогикалық негіздер В.П.Беспалько, Г.В.Лаврентьев, В.А.Логачев, И.Г.Лозицкий және басқалардың жұмыстарында талқыланған. Бұл жұмыстарда ақпараттық-коммуникациялық технологиялар жүйелі түрде қолдану арқылы студенттер ғылымдардың негізін қазіргі заманға сай әдістер арқылы оқуға үйретіп, оларды ақпараттандырылған қоғамда ой-қабілеттің жоғары болуын қажет ететін қызметке дайындайтындығы қарастырылғанымен, оқу барысындағы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар үрдісін студенттерді кәсіби дайындыққа

баулитын арнайы ұйымдастырылған жоспарланған, бірнеше сатылы және өзекті үрдіс деп қарастырылмаған.

Қазіргі замандағы білімнің ақпараттандырылуының ерекшеліктеріне К.Е.Афанасьев, А.Н.Тихонов және басқаларының жұмыстары арналған. Студенттердің компьютерлік біліктілігін қалыптастырудың сұрақтарын Н.А.Русакова зерттеген. Студенттердің ақпараттық мәдениетіне қатысты мәселелерін А.П.Ершов өз еңбегінде сараптаса, ақпараттану білімінің негіздері. И.И.Юзвизиннің монографиясында зерттелген. Информатика мен ақпараттандыру технологиясының әдістемелері мен құрылымдық негіздері С.А.Бешенков, Ю.С.Брановский, В.С. Леднев, И.Г.Семакина және басқаларының еңбектерінде зерттелген.

Қашықтықтан білім беру мен телекоммуникациялық жобалардың оқу барысында қолданылуы О.Н.Гавришина, Э.Г.Скибицкий, Л.И.Холина, А.Г.Шабанов, А.Ю.Уваров және басқаларының еңбектерінде қарастырылғанымен, ғалымдар жоғары оқу мекемелерінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы кәсіби дайындықты студенттердің өз біліктіктерін одан ары шыңайта түсуге көмектесетін үрдіс деп көрсетпейді.

Зерттеулер қарама-қайшылықтарды шешуге ықпал етеді, бір жағынан, сырттай оқытын студенттердің сапалы кәсіби білім алуын шындай түсу қажет болса, екінші жағынан, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар негізінде сырттай оқытын студенттердің кәсіби дайындығын шындайтын педагогикалық жағдай көрсетілмеген. Бұл қарама-қайшылықтың шешімі жоғары оқу орнында жаңа білім беретін құрал жасауға мүмкіндік береді.

Шетел тілін оқытудың технологиялық дамытуын айтқанда, ең алдымен «дамыту» деген сөздің түсініктемесін айта кеткен жөн. Педагогикалық энциклопедияға жүгінсек, дамыту дегеніміз ескіден жаңаға, бір сапалы түрден екінші сапалы түрге өтумен сипатталатын қозғалыстың ең жоғарғы түрі.

Негізінде, тек ақпараттық-коммуникациялық технологиялар ғана білім беруді ең жоғарғы сатыға өткізуге қабілетті, сол арқылы оның қозғалысын қамтамасыз етеді. Сондықтан шетел тілін оқытудың технологиялық дамытуы туралы айту заңды болып табылады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды кеңінен енгізіп, қолдану шетел тілін оқытудың мүмкіндігі мен потенциалын арттыра түседі. Кейбір авторлардың пікірі бойынша, оқу құралдарының негізінде жасалған технологияны оқыту үрдісі ретінде қолданылуына бірқатар шектеуліктер қояды. Авторлардың айтуы бойынша, технологиялық тәжірибені қолданып, оқу үрдісін құрастыруға болады, бірақ студенттерді ары қарайғы кәсіби қызметке дайындауға қажетті оқытудың диагностикалық мақсаты ретінде белгілі бір оқу материалы, әрекет тәсілдері ғана қолданыла алды.

Нақтылы бір оқу материалының сапалы меңгерілуі қорытынды бақылау жасауға ыңғайлы. Алайда оқытушылардың пікірі бойынша, тәрбиелік үрдістің диагностикалық мақсатын белгілеу мүмкін емес. Даму үрдісінде де технологияны қолдануды жокқа шығарғанда осы дәлелдер келтірілген. Зерттеушілер мынадай қорытындыға келеді, тәрбие мен дамуды технологиялық деңгейде ұйымдастыруға болмайды.

Алайда технология, оның ішінде ақпараттандырылған-коммуникативтік технология, тек студенттерді тәрбиелеудің тәжірибесі мен теориясын жаңартуға белгілі

бір объективті жағдай жасап қоймай, сонымен бірге, шығармашылық икемді ой-өрісі бар тұлғаларды тікелей дайындайды.

Тәрбие үрдісіндегі диагностикалық мақсаттың мүмкін еместігі туралы дәлелдің еш негізсіз екендігін өз еңбектерінің бірінде, Ақпараттандырылған білім беру академиясының академигі, п.ғ.д., профессор Г.К. Нұрғалиеваның қомақты еңбегі тұлғаның құндылық бейімділігінің педагогикалық диагностикасының мәселелерін ашуға арналған. Г.К.Нұрғалиеваның ғылыми мектебі тәрбие мен оқу үрдісіндегі технологиялық білім берудің әртүрлі аспектілерін зерттейді (Бактыбаев Ж.Ш., Ферхо С.И. және басқаларының диссертациялық жұмыстары).

Білім беру үрдісін технологияландырудың түрлерінің бірі – электрондық оқулықтардың тәсілдерінің көптілігі мықты тәрбиелік потенциалы бар білім беретін орта құрастырады [4].

ӘДЕБИЕТ

1. Якобсон П.М. Общение людей как социально-психологическая проблема. – М.: Знание, 1973. – 40 с.
2. Кузовлев В.П. Учебно-методический комплект: (5-9 классы). – М.: Просвещение, 2000. – С.136
3. Dickenson L. Self-instruction in Language Learning. New Directions in Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 200 p.
4. Нурғалиева Г.К. Ценностное ориентирование личности в условиях информатизации образования. – Алматы, 2004. –311 с.

Материял редакцияға 5.07.2017 жылы түсті.

З.А. СИРАЗИТДИНОВ¹

¹Кандидат филологических наук, заведующий лаборатории лингвистики и информационных технологий ИИЯЛ УНЦ РАН (Уфа)

УЧЕНЫЙ И НАСТАВНИК

Аннотация: Научная деятельность Аскара Кудайбергеновича Жубанова многогранна. Своими фундаментальными исследованиями (им опубликованы более 200 научных трудов, в числе которых 5 монографий, 4 учебных пособий и 5 частотных словарей) он внес значительный вклад в развитие таких направлений казахского прикладного языкознания как квантитативно-статистическое изучение и формализация содержания национального текста, автоматический анализ письменной речи, компьютерная лексикография, разработка лингвистических баз данных казахского языка.

Тема: Ученый и наставник

Резюме: В статье рассматривается научно-исследовательская деятельность труды и исследования профессора А.К.Жубанова. Прослежены основные этапы его научной жизни и педагогической деятельности, вклад в развитие казахского языкознания.

Ключевые слова: наука, исследования, казахский язык, лингвистика.

Тақырып: Ғалым және тәлімгер

Түйін: Бұл мақалада қазақ тілінің қолданбалы лингвистикасы салаларын дамытуға елеулі үлес қосқан профессор А.К.Жұбановтың ғылыми еңбектері мен зерттеулері жайында айтылады.

Тірек сөздер: ғылым, еңбек, қазақ тілі, лингвистика.

Subject: Scientist and mentor

Abstract: The article deals with the research activities of the works and studies of Professor A. Zhubanov. The main stages of his scientific life and pedagogical activity, contribution to the development of Kazakh linguistics are traced.

Keywords: science, labor, Kazakh language, linguistics.

Научная деятельность Аскара Кудайбергеновича Жубанова, моего учителя и наставника, многогранна. Своими фундаментальными исследованиями (им опубликованы более 200 научных трудов, в числе которых 5 монографий, 4 учебных пособий и 5 частотных словарей) он внес значительный вклад в развитие таких направлений казахского прикладного языкознания, как квантитативно-статистическое изучение и формализация содержания национального текста, автоматический анализ письменной речи, компьютерная лексикография, разработка лингвистических баз данных казахского языка и др.

Аскар Кудайбергенович, будучи учеником Калдыбая Бектаевича, одного из основоположников квантитативно-статистической лингвистики в СССР, начал

научную деятельность в 60-х годах XX века с составления частотных словарей и на их базе статистического изучения структуры казахского текста. В годы начала проникновения вычислительных машин в гуманитарные науки еще не существовало специализированных программных пакетов и приложений как для работы с текстами, так и для математического анализа результатов. Молодым ученым был оцифрован роман М. Ауэзова «Абай жолы» и на основе разработанных самим автором алгоритмов и программ проведено исследование материала на ЭВМ «Минск-22». Результаты исследования были опубликованы в ряде научных статей и легли в основу кандидатской диссертации молодого ученого.

Аскарком Кудайбергеновичем на материале казахских текстов было подтверждено высказанное предположение о том, что выбор нормировок (объем серии (K), количество серий (n) и объем выборки (N)) в лингвистических исследованиях существенно влияет на характер распределения изучаемой лингвистической единицы.

В этих же исследованиях автором было показано, что при малых значениях нормировок вид распределения лингвистических единиц (частей речи) зависит и от функционального стиля исследуемых текстов. Так при $K > 25$, $n > 100$, $N > 2500$ в художественных текстах и при $K > 50$, $n > 100$, $N > 5000$ в публицистических текстах распределение прилагательных согласуется с законами Шарлье типа А, В и Пуассона. Эти исследования позволили А.К. Жубанову и К.Б.Бектаеву предложить единый подход в составлении частотных словарей и в проведении статистико-квантитативного анализа текстов тюркских языков (с нормировкой $K=200$, $n=1000$, $N=200000$).

Отметим, на заре информационных технологий, когда не было ОС Windows, а существующие операционные системы в СССР поддерживали только английский и русский языки, когда еще не было самого слова компьютер, а вместо него использовалась аббревиатура ЭВМ, применение цифровой техники в лингвистических исследованиях для большинства языков Советского Союза являлось нетривиальной задачей. Пионерские работы А.К. Жубанова, посвященные проблеме кодирования для ЭВМ письменных текстов тюркских языков, составленные им алгоритмы реализации частотных, обратно-частотных, алфавитно-частотных словарей, частотных списков сочетаемости букв, буквосочетания, словосочетаний открыли возможность применения цифровой техники в тюркологии.

Предложенная автором технология обработки тюркских текстов цифровой техникой была успешно применена в работах узбекских, каракалпакских и башкирских языковедов.

Следует отметить, что Аскар Кудайбергенович многие годы оказывал советами постоянную поддержку коллегам-языковедам из тюркских республик в освоении информационной технологии. Это отразилось, в частности, в том, что официально принятые кириллические раскладки национальных клавиатур компьютеров многих тюркских языков оказались подобными казахской.

Большинство частотных словарей по казахскому языку были реализованы при непосредственном участии А.К. Жубанова. Эти словари не только явились ценным исследовательским материалом, но и высоко подняли престиж всей казахстанской лингвистической науки. Так, частотный словарь языка поэзии Абая был в СССР вторым словарем такого типа после словаря лирики Пушкина, а словари по

текстам орхонской письменности и исторического памятника «Кодекс Куманикус» явились вообще уникальными словарями такого типа в мировом масштабе. Это направление научной деятельности и сегодня остается в поле зрения ученого. Так, Аскар Кудайбергеновичем с коллегами подготовлен большой сводный частотный словарь казахского языка, который должен увидеть свет в этом году.

Созданные ученым частотные словари, разработанная им методика статистического анализа текста, были блестяще использованы Аскар Кудайбергеновичем в изучении авторской лексикографии и выявлении индивидуального стиля казахских писателей. Ряд работ автора посвящены изучению графемной структуры казахского текста. Ученым выявлена высокая частота употребления сонорных и смычно-взрывных звуков в казахской речи, определены возможности различных типов гласных и согласных графем дифференцировать функциональные стили. Работы в этом направлении привели ученого к решению проблемы автоматического транскрибирования казахских текстов. А.К. Жубановым был предложен алгоритм автоматического преобразования письменных текстов в фонетический текст.

Накопленный автором статистический материал по словоизменительным и формообразовательным категориям казахского текста позволили ученому приступить к разработке теоретических аспектов проблемы автоматического синтеза казахской словоформы. Отметим, что решение хотя бы одной задачи из связки синтез-анализ, позволяет, в принципе, решить и вторую. Проблемы синтеза и анализа словоформы являются базовыми в создании автоматического морфологического анализатора языка, который открывает путь к реализации интеллектуальных систем с общением на естественном языке. К сожалению, отсутствие тесных научных связей в начале 2000-х годов не позволило скоординировать подходы тюркологов к данной проблеме. Подход А.К. Жубанова к решению проблемы на основе раздельного синтеза именных и глагольных словоформ на базе словарей основ и аффиксов с учетом комбинаторных возможностей последних был предложен значительно раньше других, что является подтверждением научной интуиции ученого. Подтверждением этому являются подходы и при синтезе башкирской и хакасской словоформ.

Фундаментальным вкладом А.К. Жубанова в казахскую прикладную лингвистику, несомненно, является его докторская диссертационная работа, посвященная проблеме многоуровневого моделирования казахского текста, основные положения которой изданы отдельной монографией. Формализация семантико-синтаксической организации текста предполагает использование некоторого искусственного языка, который был бы понятен компьютеру. Автором использован язык СЕМСИНТ, разработанный его научным руководителем А.В. Зубовым. Этот язык дает возможность описать содержание отдельного слова, предложения, абзаца и текста в целом. СЕМСИНТ содержит правила, учитывающие семантические и синтаксические отношения между текстовыми единицами, позволяющие строить их семантико-синтаксические формулы и на их основе выводить обобщенную семантико-синтаксическую формулу конкретного текста.

Отметим, что работа такого характера проделана в тюркологии впервые, в ходе которого автором:

- предложена семантическая классификация лексики знаменательных классов слов казахского языка;
- выявлены типы начальных, медиальных и конечных абзацев по их предметно-

логическому содержанию в трех функциональных стилях казахского языка: художественный, публицистический, научный;

– определены типы опорных слов;

– изучены функционально-смысловые типы абзаца в зависимости от положения в тексте;

– составлены модели текстов разных функциональных стилей в виде лексико-семантических формул.

Полученные результаты являются уникальным и ценным материалом, которые в дальнейшем, безусловно, будут использованы в разработке национальной интеллектуальной информационной системы, таких как: автоматическое реферирование, система автоматического сбора и классификации информации, контент анализа, автоматического порождения текста и др.

Осознавая важность филологических компьютерных баз данных как в плане источника для новых научно-теоретических изысканий, так и в плане автоматизированного справочника для широкого круга пользователей, Аскар Кудайбергенович в 2003 г. выступает в периодической печати с призывом к филологам и специалистам IT технологии объединить усилия в этой области. С этого момента А.К. Жубанов свои знания, опыт и талант организатора науки переносит в область разработки лингвистических баз данных казахского языка.

В лингвистике выделяются собственно лингвистические базы данных и полнотекстовые базы. Собственно лингвистические базы содержат информацию лингвистических единицах различного рода: лексике, фонетике, морфологии, например, Международный компьютерный архив современного английского языка (International Computer Archive of Modern English – ICAME), баз данных русской терминологии «РОСТЕРМ» и др. Полнотекстовые базы содержат корпусы текстов, например, «Британский национальный корпус английского языка», самый крупный в России «Национальный корпус русского языка», или «Компьютерный корпус текстов русских газет конца XX века».

В русле собственно лингвистических баз данных автором была разработана структура представления данных в лексикографической базе «Тіл – қазына». Лексикографические базы данных представляют из себя многоуровневую структуру, хранящую всю необходимую информацию, позволяющую производить различные операции поиска, доступа к различным информационным ресурсам и выводить для конечного пользователя в оптимальном для восприятия расположении компонентов данных базы. Основная трудность при разработке лексикографических баз данных заключается в том, что они создаются на базе изданных в печатной форме словарей. Структуры таких традиционных лексикографических трудов сильно различаются и не могут быть переложены напрямую в информационные базы. Автор изначально отказался от подхода создания разных форматов хранения данных для словарей с разными структурами. А.К. Жубановым были проанализированы все имеющиеся в казахском языкознании словари и выработана единая структура хранения данных в компьютерной лексикографической базе.

Сегодня «Тіл – қазына» включает: лексикографическую картотеку Института языкознания им. А. Байтұрсынова КН МОН РК, данные многотомного толкового словаря и всех прочих изданных словарей казахского языка. База данных снабжена программной оболочкой, позволяющей проецировать данные на выходе в интуитивно понятные формы толкового, синонимического, орфоэпического сло-

варей, двуязычных общих и терминологических словарей, генеральной картотеки Института языкознания им. А. Байтұрсынова КН МОН РК. Например, в проекции картотеки пользователь получает такие параметры слова как иллюстрационный материал употребления слова с указанием автора, названия произведения, года выпуска, места издания, абзаца и пр.

Данная база реализована как сетевая для научных сотрудников Института языкознания и является ценным источником для многих лингвистических исследований и лексикографических разработок. Так на его базе был подготовлен в сравнительно короткие сроки 15 томный толковый словарь казахского языка.

Отдавая много сил научно-исследовательской работе, Аскар Кудайбергенович все же находит время и для разработки новых инновационных методик в области преподавания языка. Предложенные им методы оптимизации процесса обучения казахскому языку, такие как учет наряду с частотой употребления слова и параметра важности слова K ($K = F \cdot m / N \cdot n$) и созданные им программы автоматического его подсчета, нашли широкое применение в школах и вузах республики.

Результаты многолетних исследований ученого, его идеи и открытия легли в основу разработки казахского национального корпуса, который создается в Институте языкознания им. А. Байтұрсынова под руководством самого автора. Видение архитектуры национального корпуса, изложенное в его многочисленных научных трудах, разработанные им подходы к решению задач автоматического синтеза и анализа казахской словоформы, созданная база данных «Тіл – қазына» и его неустанная энергия и забота позволяют научному коллективу института, в нелегкие для науки годы, успешно его реализовывать.

Аскар Кудайбергенович самый талантливый и яркий ученик Калдыбая Бектаевича, которому учитель и основатель математической лингвистики Казахстана передал в свое время руководство созданной им группой научных сотрудников при Институте языкознания им. А. Байтұрсынова КН МОН РК. За прошедшие полвека группа стала лабораторией Автоматизации в лексикографии, затем была возведена в ранг отдела прикладной лингвистик. За эти годы Аскар Кудайбергенович не только развил школу математической лингвистики К.Б.Бектаева, но и воспитал свою школу, школу компьютерной лингвистики.

Он является научным руководителем и консультантом и оппонентом ряда кандидатских и докторских диссертаций. Им подготовлены научные кадры не только для казахской прикладной лингвистики, но и для башкирской. Автор этой статьи проходил в 1983-1984 гг. стажировку под руководством А.К. Жубанова в группе Автоматизации в лексикографии Института языкознания им. А. Байтұрсынова КН МОН РК. Аскар Кудайбергенович был в дальнейшем научным консультантом моей кандидатской диссертации.

Темы, защищенных его учениками, диссертаций охватывают разнообразные направления прикладной лингвистики. Это подтверждает энциклопедичность и глубину его научных познаний в области математики, информатики и лингвистики. С большинством своих учеников Аскар Кудайбергенович был знаком, когда они учились в ВУЗе. Он читал и продолжает читать лекции, спецкурсы, проводит практические занятия для студентов, магистрантов и PhD докторантов Казахского национального университета им. аль-Фараби и Казахского Государственного национального педагогического университета им. Абая по прикладной лингвистике и по компьютерной лингвистике.

При подготовке лингвистов-прикладников Аскар Кудайбергенович стремится не только обучать, передать свои знания, но и прививать им любовь и уважение к казахскому языку. Эти чувства и забота о родном языке передалась ему по крови от отца Кудайбергена Куановича, первого профессора казахской лингвистики и лежат в основе его жизненной позиции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Джубанов А.Х., Зубов А.В. Автоматизация некоторых лингвистических процессов//Вестник АН КазССР. Исследования молодых ученых. – Алма-Ата, 1968. №9. – С.31-36.
2. Джубанов А.Х., Бектаев К.Б. Вероятностно-статистическое моделирование тюркских текстов//Статистика казахского текста. –Алма-Ата: Наука, 1973. – С. 299-328.
3. Джубанов А.Х. Вероятностные законы распределения классов слов казахского текста//Труды VII Всесоюзной школы-семинара «Автоматическое распознавание слуховых образов». – Алма-Ата, 18-23 сентября, 1972 г. – Алма-Ата: Наука, 1973. – С.139-145.
4. Лукьяненко К.Ф. Использование схем Пуассона и Гаусса в исследовании распределения лингвистических единиц текста // Вопросы лингвостатистики и автоматизации лингвистических работ. Труды ЦНИИПИ, Вып. 3. – М., 1969. – С. 5-14.
5. Джубанов А.Х., Зубов А.В. Автоматизация некоторых лингвистических процессов // Вестник АН КазССР. – №9. 1968. – С.31-36.
6. Джубанов А.Х., Бектаев К.Б., Зубов А.В. Автоматическое построение частотных словарей (прямого и обратного) // Вестн. АН КазССР. – №3. – 1970. – С.48-53.
7. Жубанов А.К. Основные принципы формализации содержания казахского текста: автореф. дисс. док. филол. наук. – Алматы, 2002. – 32 с.
8. Сиразитдинов З.А. Моделирование грамматики башкирского языка. // Словоизменительная система. – Уфа: Гилем, 2006. – 160 с.

Материал редакцияға 28.08.2017 жылы түсті.

Г.А.АХМЕТЖАНОВА¹

¹«Тұран» университеті, Әлеуметтік ғылымдарының магистрі

МЕҢГЕРІЛЕТІН ТІЛДІҢ ЕРЕКШЕЛІК КӨРІНІСІН ДҰРЫС ТҮЙІНДЕМЕУДЕН БОЛАТЫН ҚАТЕЛЕР

Аннотация: Шет тілі саласындағы бұдан бұрын меңгерілген білім оның тілді меңгеру үрдісінің оң факторы болып табылатын бұдан әрі меңгерілуіне үлкен әсер етеді. Алайда кей жағдайларда, нақты бір әдістемелік дәлсіздік барысында бұдан бұрын игерілген білім қателерге ұрындыруы мүмкін. Қазір талданатын қателер кейбір күмән, аталған сөзді қалай жазу керек деген сұраққа ауытқу тудырады және қателер нақты жалған пікірдің, белсенді ойлаудың нәтижесі болып табылады.

Тақырып: Меңгерілетін тілдің ерекшелік көрінісін дұрыс түйіндемеуден болатын қателер

Түйін: Бұл мақалада меңгерілетін тілдің ерекшелік көрінісін дұрыс түйіндемеуден болатын қателер жайлы қарастырылады.

Тірек сөздер: психологиялық талдау, шет тілі, фонетикалық есту, фонетикалық қателер, грамматика саласындағы қиындықтар, лексикалық қиындықтар.

Тема: Ошибки, которые могут быть неверно истолкованы языковой спецификой разрабатываемого языка

Резюме: В этой статье раскрыты ошибки, которые могут быть неверно и истолкованы языковой спецификой разрабатываемого языка.

Ключевые слова: психологический анализ, иностранный язык, фонетический слух, фонетические ошибки, проблемы с грамматикой, лексические трудности.

Subject: Errors that can be misinterpreted by the language specificity of the language being developed

Abstract: This article reveals errors that may be incorrect and are based on the language specificity of the language being developed.

Keywords: psychological analysis, foreign language, phonetic hearing, phonetic mistakes, problems with grammar, lexical difficulties.

Шет тілі саласындағы бұдан бұрын меңгерілген білім оның тілді меңгеру үрдісінің оң факторы болып табылатын бұдан әрі меңгерілуіне үлкен әсер етеді. Алайда кей жағдайларда, нақты бір әдістемелік дәлсіздік барысында бұдан бұрын игерілген білім қателерге ұрындыруы мүмкін.

Осы сұрақ бойынша әдебиетте бар деректер бұдан бұрын меңгерілген білімнің қателерге әкелу барысының үш талабын көрсетуге мүмкіндік береді. Бірінші талап – алдыңғы білімнің қатеге әкеп соғуы – тым жалпы және анықталмаған, оқушылардың шет тілі ерекшеліктерін өздігінен қорытуы орыс тілінен ерекше.

Қазір талданатын қателер кейбір күмән, аталған сөзді қалай жазу керек деген сұраққа ауытқу тудырады және қателер нақты жалған пікірдің, белсенді ойлаудың нәтижесі болып табылады. Сондықтан бұл қателер аталған сөзді ешбір келтірілген ережелерге жатқызуға болмайтын жағдайда немесе оқушылардың сәйкес ережені дұрыс меңгермеу жағдайында туындайды. Сөздің жазылуы ережеге бағынатын жағдайларда, қателерді талдаумен байланысты осы ережені қайталау қажет. Егер сөздің жазылуы белгілі бір ережеге бағынбаса, онда қосымша жаттығумен оның жазылуын бекіту қажет. Екі жағдайда да оқушылардың дұрыс жазбағандарының астын сызу қажет және диктант пен жаттығулар жазу барысында жақсы меңгерілген ережеге сүйену қажет және әрбір меңгерілетін сөздің қалай жазылатындығын есте сақтау керек.

Бұдан бұрын игерілген материалдың теріс әсерінің екінші шарты оны дұрыс меңгермеу болып табылады, осының арқасында меңгерілген ереже жалпы мазмұнға ие болады, сондықтан кең көлемде және қолданылмаған жағдайларда басталады.

Мұндай қателердің түрін ережесіз тасымалдау және дұрыс қысқартпау, ережені үзумен шарттасқан қателер деп санайтынын Н. А. Менчинская және Л. Н. Богоявленский [1] де көрсетті. Мұндай қателер өзінің сыртқы келбетімен төменде тоқталатын жалған автоматтандырылған байланыс қателеріне ұқсас. Оларды оқушылардан ережені сұрау арқылы ғана ажыратуға болады. Егер олар ережені дұрыс тұжырымдамаса, себеп ережені дұрыс меңгермеуде. Егер ереже дұрыс меңгерілсе, онда мәселе жалған байланыс қателерінде.

Жалған автоматтандырылған байланыстың не екендігін және қалай пайда болатындығын түсіну үшін психологиялық тұрғыдан дұрыс жазу үрдісінің қалай жүретіндігін көз алдымызға елестету қажет. Осы немесе басқа сөздің дұрыс жазылуы ойлау үрдісінің тізбекшесін ұсынады. Мысалы, *Мен университетке барамын* фразасындағы көмекші сөздің дұрыс жазылуы мүмкін болатын бірқатар таңдауды (*in, to, for*) ұсынады. Көмекші сөзді дұрыс таңдау үшін, ең алдымен, *бару* баяндауышы мен *университетке* сөзінің арасындағы қатынас ерекшелігін ұғыну қажет, яғни *to go* баяндауышының қолданылу ерекшелігін ұғыну, кейін қозғалыс баяндауышымен көмекші сөздердің қолданылу ерекшеліктерін ұғыну қажет. Бұдан әрі *go* баяндауышының ерекшелігіне талдау негізінде осы ереженің сәйкес келетіндігін тексеру және жазу: *I am going to school.*

Оқушы алғаш рет *go* баяндауышымен фразаны жазған кезде, ол осы барлық үрдістерді жасайды. Алайда бір типтес жаттығуларды немесе мысалдарды бірнеше рет жазу барысында (аталған жағдайда *go for* баяндауышына) ережені еске түсіру және ой қорытындысын орындау түсіп қалады. Үрдістің соңғы буыны ғана қалады: *go* баяндауышын саналық қабылдау және оны жазу ерекшелігі. Мұнда, осылайша, осы екі мүшенің арасында тікелей және автоматтандырылған байланыс орнайды. Автоматты түрде әрекет ететін, күрделі интеллектуалдық үрдістің соңғы буыны арасындағы мұндай тікелей байланыстарды Л.Н.Богоявленский коннекциялар деп атайды [1]. Коннекция осы екі мүше арасындағы, екі үрдіс арасындағы берік байланыс, бірқатар аралық буындарды азайта отырып, алғашқысы тікелей екіншісіне әсер етеді (өзімен-өзі деп айтуға болады). Мұндай байланыстың алғашқы мүшесі мысалдар ерекшелігі санасына, екіншісі оларды жазуға қызмет

етеді. Талданған мысалда алғашқы мүше *go* баяндауышының ерекшелігін ұғыну, екінші – аталған сөйлемде одан кейін *to* көмекші сөзінің жазылуын ұғыну.

Толық сауатты адамда жазу үрдісі әдетте осындай байланыс әрекетінің негізінде жасалады. Осындай байланыстардың арқасында дұрыс жазу мүмкіндігі құрылады.

Дұрыс жазуға әкелетін дұрыс автоматтандырылған байланыстар мәні осындай. Қателерге әкеп соғатын жалған автоматтандырылған байланыс дегеніміз не және олар қайлай, қандай жағдайда пайда болады? Бұл сұрақты нақты мысалмен талдаймыз. Оқушылар жазба жұмысында: *We arrived to the Crimea – Біз Қырымға келдік* деп жазды. Сауалнама барысында ол *go to, come to, move to* деп атай отырып, қозғалыс баяндауышы тобына жататын, ережені дұрыс тұжырымдады.

Қатені кездейсоқ деп санауға болмайды, себебі ол оны басқа жұмыс орнында қайталады. Қалған жағдайда *to* көмекші сөзінің қате жазылуы қозғалысты білдіретін баяндауыштың ерекшелігімен байланысты болды.

Сондықтан қозғалысты білдіретін *to arrive* баяндауышы, автоматты түрде өзінен кейін *to* көмекші сөзін жазуға шақырды. Аса кең байланыс пайда болды.

Мұндай аса кең пайда болу және жалған байланыс салдары мүмкіндігі оқушылардың *мен мекетепке барамын* және *біз Қырымнан келдік* сөйлемдерін зерделеріне тоқыған жағдайда пайда болады (орыс тілінде *в* көмекші сөзімен берілетін баяндауыштың және белгілі қатынастың бар болуы) және бірінші баяндауыштың нақты қозғалыс тобы, ал екінші баяндауыштың ол топқа кірмейтіндігін байқамайды. *Біз Қырымға келдік* сөйлемінде оқушылардың көзіне жалпы белгі көрінеді, сондықтан мұндай жағдайда *to* көмекші сөзін жазу туындайды.

Осындай жалған автоматтандырылған байланыстың арқасында оқушылардың ережені жақсы білулеріне қарамастан аталған мысалды қате жазуы мүмкін. Ереже біздің санамызда тапсырма әдеттен тыс ретінде қабылданған жағдайда және бізде бір сәтке болса да не істеу керек деген сұрақ пайда болған жағдайда туындайды. Тексеру барысында оқушылар қателерді байқамайды.

Оқушы бір типтес сөйлеммен ғана жұмыс жасаса, ол қате жібермейді. Белгілері алдыңғыға ұқсас басқа типті мысалдарды орындау барысында оқушылар жиі қателеседі. Мұндай жағдайда оқушы *to* көмекші сөзін талап ететін қозғалыс баяндауыштарымен жұмыс жасау барысында қате жібермейді. Ал сөйлем шеңбері кеңейтілген және басқа көмекші сөзді талап ететін қозғалысты білдіретін баяндауыш пайда болған жағдайда оқушы қате жібереді.

Осы типтес қателердің алдын алу үшін оқушылардың мұндай сөйлемдердің барлық маңызды ерекшеліктерін нақты түсінуіне қол жеткізу қажет.

Сонымен қатар, студент оқытушының басшылығынсыз біртектес көп мысалдарды қатар жазған жағдайда, мұндай жағдайлардың санын қысқарту қажет. Біртектес көп мысалдарды қатар жазу оқушылардың сәйкес дағдыларын бекітуге ықпал жасайтындығын оқытушылар жиі топшылайды. Ал шындығында мүлде басқа жағдай орын алады: жалған автоматтандырылған байланыс туындау мүмкін болатын шарттар жасалады.

Аталған жағдайда, оқушы әртүрлі типтегі мысалдардың бәрін жазатын жаттығу санын ұлғайту қажет, әр жеке сөйлемде оларды жазу оқушыға ұсынылмайды. Мұндай тапсырмалар жалпы дағдының – аталған сөйлемдегі барлық ерекшеліктерді

нақты мойындағаннан кейін жазуға немесе ауызша жауапқа кірісу пайда болуына ықпал жасайды.

Ереже қолдана алмаудан туындаған қателер. Бұл қателер тілдік көрініс ерекшеліктері және сәйкес ереже арасында қажетті байланыстың жоқ болу салдарынан болады. [2]. Оқушылар ережені жиі біледі, алайда тілдік көріністі нақты және дұрыс талдай алмайды. Мысалы: What are doing in the morning?

Бұл қатенің табиғаты алдыңғысынан ерекше. Аталған қатенің қандай қате түріне жататындығын төмендегідей анықтауға болады. Егер оқушы ережені дұрыс тұжырымдамаса, онда бұл қате жалған жалпылама негізде; егер оқушы ережені дұрыс тұжырымдаса, онда өзі қатесін тауып, оны түзете алмайды; егер оқушыға оның қате жасағандығы туралы ескертілсе, онда ол қатесін өзі тауып, оны түзете алады, бұл ереже қолдана алмаудан болады [3].

Грамматикалық ережелерді қолдана алмаудан болған қателер оқушыларда тілдік көріністің нақты талдауы жеткіліксіз болған жағдайда туындайды, оларға ереже жатқызылады; оқытушының оқушыларға жаңа тілдік көріністі жаттығудың аз мөлшерінен немесе ойын жаттығуларының болмауынан ажырата алмауы, сонымен қатар оқытушы оқушыларды тілдік көріністерді зерделі талдауға үйретпеуінен. Нәтижесінде оқытушының мұндай сәтсіз жұмысынан кейін оқушыларда тілдік көріністің сәйкес ерекшелігімен аталған ереженің жеткілікті мықты байланысы туындамайды.

Алаңғасарлықтан туындаған қателер. Бұл қателер артық әріп жазуға, жіберуге немесе орындарын ауыстыруға әкеп соғады. Мысалдар: The new streats were beautiful (streets орнына) The new streets were beuatiful (beautiful орнына).

Мұндай қателердің себебі оқушылардың өздерінің жазба жұмыстарындағы орфографияға бақылау жасаудан шаршаған немесе әлсіреген кезде болатын жүйке үрдісінің артық инерттілік жағдайы болып табылады.

Фразаларды дұрыс қабылдамауға негізделген қателер фразаларды қабылдау барысында қандай да бір екінші элементімен анықталады. Қатенің осы түріне фразалардың қандай да бір мүшесінің мәнін білмеуден немесе фразаның мағынасын түсінбеуден туындайтын қателер жатқызылады. Бұл көрініс жиі тіл үйренудің алғашқы кезеңдерінде – көшіру, жаттығуларды орындау және диктанттар жазу барысында көрінеді. Тіл үйренудің бұл кезеңінде оқушыларда мағыналық мазмұн және тілдік форма арасындағы байланыс өте әлсіз болып келеді. Кейде сөйлемдегі сөз тіркестерін есте сақтаудың өзі қиынға соғады. Олардың дұрыс лексикалық және грамматикалық жазылуы нақты интеллектуалдық белсенділікті талап етеді. Мұның бәрі оқушылардың жиі өз зейіндерін жекелеген сөздерге немесе сөз топтарына, олардың сыртқы формаларына аударуға әкеледі, жиілігінде мағыналық жағын көп түсіне бермейді. Осындай жағдайларда тілдік материалды жіберу барысында механикалық түрде фраза сөздерін оқушыларға едәуір таныс сөздермен алмастыруға мүмкіндік туындайды. Мұндай қатеге, оқушылар оқытушының сөйлемінен кейін фраза мағынасын ойланған және өзі жіберген қатені бірден түзеткен жағдайда қалған барлығын (жұрнақ, жалғауларын да) жатқызуға болады.

Сөздерді мәнмәтіннен тыс қабылдаумен шарттасқан қателер, сөз күрделі қоздырғыш бөлігі ретінде емес, жеке қоздырғыш (фраза) ретінде әсер етсе, онда мүлде басқа мән ассоциациясы бойынша шақырыла отырып, фраза сөзі адекватты емес ұғынылуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТ

1. Богоявленский Д.Н. Психология усвоения орфографии. –М.: Просвещение, 1966. – С. 45-47.
2. Выготский Н.В. Психологические особенности обучения письму детей младшего школьного возраста // Вопросы психологии, 1998. – №6. – 61 с.
3. Никифорова О.А. Анализ ошибок в письменных работах по иностранному языку // ИЯШ, 1954. – №2. – 16 с.

Материал редакцияға 9.08.2017 жылы түсті.

А.Х.ХАДЖИЕВ¹

¹Магистр педагогических наук, университет «Туран»

ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОМУ ЯЗЫКУ В КАЗАХСКОЯЗЫЧНОЙ АУДИТОРИИ

Аннотация: Актуальность данной проблемы определяется значимостью формирования тезауруса специалиста с точки зрения его взаимоотношений со способами организации иноязычной лексики и аутентичных текстов по специальности, а с другой стороны, недостаточностью теоретических исследований и практических разработок в этой области. Использование контекстно-центрированного подхода в обучении терминологической иноязычной лексике позволит по-новому подойти к самой технологии формирования тезауруса специалиста таможенного дела, который станет мощным средством представления знаний для устного и письменного общения по специальности, а также может эффективно служить для обогащения индивидуального лексикона будущего специалиста.

Тема: Особенности обучения профессионально-ориентированному языку в казахскоязычной аудитории

Резюме: В статье рассматриваются особенности обучения профессионально-ориентированному языку в казахскоязычной аудитории.

Ключевые слова: методическая модель, принципы моделирования межкультурного профессионального общения специалистов, формирование компетенции.

Тақырып: Қазақ тілді аудиторияда кәсіптік бағдарланған тілді оқыту ерекшеліктері

Түйін: Бұл мақалада қазақ тілді аудиторияда кәсіби бағдарлы тілді оқыту ерекшеліктері жайлы қарастырылады.

Тірек сөздер: әдістемелік үлгісі, манандардың кәсіби қатынасу қалыптасу үлгілеу қағидаттары, құзырет қалыптасу.

Subject: Peculiarities of training to professionally oriented language in kazakh lyazual audience

Abstract: In the article features of training to the professionally-oriented language in the Kazakh-speaking audiences are considered.

Keywords: Methodical model, principles of modeling of intercultural professional communication of specialists, forming competence, cognitive linguo-culturological complex, text thematical unity

Важнейшую роль в этом процессе играет контекстно-центрированное обучение терминологической иноязычной лексике для чтения аутентичной профессионально-ориентированной литературы, содержащей социально значимую, специфическую информацию, способствующую углублению его профессиональной и межкультурной коммуникативной компетенции как части компетентности специалиста будущего специалиста.

Актуальность данной проблемы определяется с одной стороны, значимостью формирования тезауруса специалиста с точки зрения его взаимосвязи со способами организации иноязычной лексики и аутентичных текстов по специальности, а, с другой стороны, недостаточностью теоретических исследований и практических разработок в этой области.

Использование контекстно-центрированного подхода в обучении терминологической иноязычной лексике позволит по-новому подойти к самой технологии формирования тезауруса специалиста таможенного дела, который станет мощным средством представления знаний для устного и письменного общения по специальности, а также может эффективно служить для обогащения индивидуального лексикона будущего специалиста.

Вопросы обучения иноязычному произношению в казахской аудитории рассматривались Т.Б. Айтжановым, М.К. Исаевым, в работе «Фонетическая интерференция в русской речи казахов» М.М. Копыленко и З.К. Ахметжановой. Работа Т.Б. Айтжанова посвящена проблемам обучения французскому произношению в казахской аудитории. В работе М.К. Исаева рассматривается фонетическая интерференция при казахско-английском искусственном двуязычии.

Вопросам, касающимся трудностей произношения учащихся с казахским языком обучения при изучении немецкого языка, посвящены труды А.И. Рабиновича, А.Е. Карлинского. Изыскания этих авторов носили лингвистический характер и не имели целью разработать методику, способствующую преодолению интерференции при обучении навыкам иноязычного произношения.

В настоящее время обучению иностранным языкам уделяется в нашей стране большое внимание, повышаются требования к уровню овладения иностранным языком. В этих условиях вопросы процесса освоения языка становятся более значимыми.

При обучении произношению нужно обеспечить студентов необходимыми знаниями в области фонетики и фонологии иностранного языка в сопоставлении с имеющимися знаниями в этой области, касающимися родного языка. Необходимо довести правильное артикулирование звуков немецкого языка и использование правил их функционирования до автоматизма.

Во избежание действия процессов симплификации и сверхгенерализации в произношении необходимо обучение артикуляции и позиционно-комбинаторным особенностям звуков изучаемого иностранного языка на начальном этапе обучения языку. В рамках синтагматической интерференции казахского языка при изучении немецкого языка рассматриваются явления плюс-сегментации и минус-сегментации.

В рамках парадигматической интерференции, например, казахского языка при изучении немецкого языка рассматриваются явления недодифференциации, фонетической субституции, передифференциации и реинтерпретации.

С целью оптимизации работы над произношением в языковом вузе в условиях

отсутствия отдельного курса практической фонетики необходимо учитывать этапы выработки навыка, выделяемые С.Ф. Шатиловым. [1]

В рамках методики работы в казахской аудитории языкового вуза мы предлагаем организацию работы над произношением, при которой ознакомление с речевым материалом по тематике занятий предполагает этап ознакомления с фонетическим материалом, который осуществляется в адекватных естественным речевым условиях. При осуществлении «анализа» фонетический материал, разработанный для казахских групп с учетом особенностей родного языка, используется в работе во внеаудиторное время в рамках самостоятельной работы.

Студенты выполняют упражнения и задания, предлагаемые со слуховой и зрительной опорой, предусматривающие запись на магнитофон, выполнение контрольных тестов. Этот этап рассматривается нами как стереотипизирующе-ситуативизированный этап формирования произносительных навыков. На занятиях студенты под руководством преподавателя могут, например, сформулировать правила ассимиляции в немецком языке по встречающимся в тексте случаям данного фонетического явления. Преподаватель обращает внимание студентов на фонетические явления и помогает правильно сформулировать правила и обобщить их.

При демонстрации фонетического материала, ознакомлении со способами произнесения, при использовании упражнений в дифференциации и при воспроизведении, то есть при реализации каждого из компонентов названного этапа необходимо учитывать прогнозируемые проявления интерференции и целенаправленно использовать виды упражнений для их преодоления и предупреждения. Упражнения в дифференциации и идентификации рассчитаны, в рамках рассматриваемого этапа, на закрепление фонетического материала, представляющего наибольшую трудность для казахской аудитории. Например, для закрепления правильного восприятия на слух мы рекомендуем использование упражнений, материал которых служит для закрепления произношения гласных английского языка с учетом шестнадцати видов трудностей, для закрепления произношения согласных английского языка с учетом трудностей.

Упражнения на прослушивание отличаются большим разнообразием. В них предлагается использование более сложных образцов. В этих упражнениях звучащие образцы являются основными для декодирования чужой речи и для собственного произношения. Заданиями к таким упражнениям являются следующие: прослушать и повторить, прослушать и написать диктант; вставить, например, «а» или «ah». Материал этих упражнений может иметь вопросно-ответную форму, может быть подан в форме небольших текстов, перечня слов или предложений. По результатам выполнения заданий к таким упражнениям можно контролировать адекватность восприятия звучащего образца.

Для казахских групп данный вид упражнения можно использовать, например, при закреплении правил словесного ударения.

Упражнениями на повторение звучащего образца являются те, в которых встречается также вопросно-ответная форма, но вопрос является двойным, предлагаются на повторение два вопроса, второй из которых содержит предположение и подтверждается в ответе; а также упражнения, при выполнении которых обучающимся нужно самим найти недостающую часть перед произнесением. Материалом этих упражнений могут быть не только слова, но и предложения.

Эти упражнения могут иметь разнообразные задания. Позитивной стороной этих упражнений считается концентрация внимания сразу на разных аспектах, например, на произношении, на поиске правильного артикля, правильной грамматической формы, что является полезным для производства речи на английском языке.

Так как типовая программа для русских и казахских отделений выдвигает единые требования для работы над произношением, такие упражнения можно использовать и в русскоязычных группах.

В учебниках зарубежных изданий для продуцирования диалогической речи часто предлагаются упражнения, где содержатся тексты диалогов-образцов, которые предоставляются и в аудиозаписи. Далее даются перефразированные варианты реплик этого диалога. Студенты слушают диалог, читают, преподаватель проверяет понимание содержания. Составляют диалог по заданной форме и проигрывают его. В рамках нашей методики материал данных учебников использовался в тех же целях, но при другой последовательности выполнения заданий. Преподаватель дает исходную тему разговора, ситуацию, первые или последние реплики диалога. Это делается с целью стимулирования процессов речепроизводства. После этого используется аудиозапись диалога. Студенты проверяют правильность составленного ими диалога, находят разницу между собственным и звучащим диалогами. Такая организация работы над диалогом способствует влиянию произношения диктора на произношение студентов. Составление подобных диалогов с использованием данных в упражнении вариантов реплик может быть следующим заданием.

Фонетические упражнения, рассчитанные на говорение, могут способствовать развитию умения выбирать логику построения своего выступления и тактику речевого поведения. Выступление может строиться на основе соблюдения последовательности: вступление в разговор, обоснование собственного мнения, подведение итога суждения. Итогом суждения является выражение мнения, которое обосновывается предыдущими предложениями для убеждения собеседника. Необходимостью обучения нормативно правильному интонированию и ознакомления с его фоностилистическими вариантами связано использование ТСО, видеофрагментов, содержащих диалоги.

ЛИТЕРАТУРА

1. Knapp-Potthoff A., Knapp K. Fremdsprachenlernen und -lehren. – Mainz, 1982. – 238 S.
2. Юсупов У.К. Сопоставительная лингвистика как самостоятельная дисциплина // Методы сопоставительного изучения языков. Ответ. редактор: чл. кор. АН СССР Ярцева В.Н. – М.: Наука, 1988. – С. 6-11.
3. Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1986. – 223 с.
4. Курманбаев Н.М. Методика обучения английскому языку в казахской аудитории. – Алма-Ата: Мектеп, 1988. – 15 с.

Материал редакцияға 25.08.2017 жылы түсті.

Г.Х. ТӨЛЕКОВА¹, Г.Х. ТӨЛЕКОВА²

¹«Тұран» университеті
филология ғылымдарының кандидаты, доцент

²Азаматтық Авиация академиясы
филология ғылымдарының кандидаты, профессор

**АБАЙ, ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТІ ЕСІМДІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ
ГРАММАТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ
ТАНЫМДЫҚ МӘНІ**

Аннотация: Сөз тіркестері құрылымындағы семантикалық даму бағытын айқындауға негіз болатын алғышарттардың бірі – қатысымдық үдеріс. Сөз тіркестеріндегі мағыналық, құрылымдық өзгерісті Абай, Шәкәрім шығармаларының материалы негізінде қарастыру олардың мақсатты түрдегі жұмсалуын, тек семантикалық мәселелерді шешуге емес, лингвистикалық семантика мәселелеріне бағытталғандығын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл бүгінгі қоғамдық өркениеттің өзектілігіне өріс алатын факторлардың біріне айналған. Олай дейтініміз, сөз тіркестері құрамынан туатын қатысымдық мағына тілдік және тілден тыс ақпараттық білім жиынтығын құрап, сөз тіркесі семантикасының функционалдық қызметін саралауға негіз болып табылады.

Тақырып: Абай, Шәкәрім шығармаларындағы ұлттық ерекшелікті есімді сөз тіркестерінің грамматикалық құрылымы және олардың танымдық мәні

Түйін: Бұл мақалада сөз тіркестеріндегі мағыналық, құрылымдық өзгерісті Абай, Шәкәрім шығармаларының материалы негізінде қарастыру олардың мақсатты түрдегі жұмсалуын, тек семантикалық мәселелерді шешуге емес, лингвистикалық семантика мәселелеріне бағытталғандығын анықтау мәселелері қарастырылады.

Тірек сөздер: шығарма, фактор, үдеріс, қорытынды, когнитивті лингвистика, коммуникативтік үдеріс, сөз тіркес, функционалдық ақпараттық білім.

Тема: Грамматическая структура национальной специфики именных словосочетаний в произведениях Абая, Шакарима и их познавательный смысл.

Резюме: В статье рассматриваются проблемы именных словосочетаний в произведениях Абая и Шакарима, в которых содержится много языковых структуры и фразеологических единиц, отражающих и национальный дух. Коммуникативный процесс – один из ключевых предпосылок развития смысловой структуры фраз.

Ключевые слова: произведение, фактор, процесс, заключение, когнитивных лингвистика, коммуникативный процесс, функциональный.

Subject: The grammatical structure of national specifics in the works of Abai, Shakarim and their cognitive meaning

Abstract: The article deals with the problems of nominal word combinations in the works of Abai and Shakarim, which contain many linguistic structures and phraseological units that reflect the national spirit. Communicative process – one of the key prerequisites for the development of the semantic structure of phrases.

Keywords: composition, process, expression, information and education.

А.Байтұрсынов: «Абайды қазақ баласы тегіс танып білуі керек... Абай сөздері дүниеде қалғаны – қазаққа зор бақ»[1, 301 б.] – деп аса құнды артқыға қалдырған сөздерді ұрпаққа ұран деп тануға болары рас. Абай мен Шәкәрім көтерген мәселелер ұлттық құндылықтарды ғана құрамайды, жалпы адами мәселелерді де қозғайды. Осы адамзатқа тән рухани байлық болып табылатын дүниені сөз тіркесі, оның есімді басыңқылы тұлғалары арқылы танып, тарату мақаланың өзегі болып отыр. Сөйлем құрамына енген сөздер бір-бірімен белгілі синтаксистік тәсілдер арқылы байланысып, мағыналық үйлесімдер негізінде тізбектеледі [2, 49 б.]. К.Шауқенов «Синтаксис» атты еңбегінің «Сөз тіркесінен сөйлем жүйесіне барар жол» деген тарауында: «Белгілі бір ойды білдіруде жеке сөзден сөйлемге дейінгі аралықтағы байланыстылық заңдылығы сөз тіркесін құрайды. Сонда сөз тіркесі, сөздер сөйлем құраудың заңдылығы болады, ол заңдылық болмаған жерде сөйлем де болмайды», – деп, сөз тіркесінің сөйлем құрауға материал [3, 10 б.] болатындығы жөніндегі С.Аманжоловтың пікірін қуаттайды.

Абай:

Кейде *есер көңіл* құрғырың,

Махаббат іздеп талпынар.

Ішсем деп бейнет сусынын

Асау жүрек алқынар! –

деп, «жастықтың отын» іздеп, шарқ ұрады. Абай шығармаларының «махаббат» концептісіне қатыстылығы шын достық пен неге болса да адал махаббат болуын насихаттаудан тұрады.

Көзімнің қарасы,

Көңілімнің санасы.

Бітпейді іштегі,

Ғашықтық жарасы, –

деген жолдардағы есім басыңқылы тіркестер де «махаббат сезімін» паш етеді.

Сонымен қатар, екі жастың немесе қос ғашықтың арасындағы махаббаттың кіршіксіз таза, пәк болуын да өлеңге арқау етті. Оған Абайдың Пушкиннен аудармасын: «Евгени Онегині», «Татьянаға хаты» шығармаларының мазмұнынан көруімізге болады. Ақын орыс поэзиясының алыбы Пушкиннің шығармасын қазақша аударып отырып, оны қазақтың төл шығармасындай сөйлете білді. Ақын көңіліне жақын келген Евгений мен Татьяна арасындағы шынайы махаббатты жырға қосты. Ондағы «*кінәсі жоқ жас адамды*», «*елжіреген жас*», «*ғашыққа мас*» есімді тіркестері ғашықтық жалынын анық білдіріп тұрса, «*жаралы жолбарыс*», «*киіктің лағы*» есімді тіркестері – метафоралы сөзқолданыстары. Сөйтіп, бірін-бірі сыйлап, сүйіп өткен қос ғашықтың махаббаты арқылы қазақ даласындағы жастардың өмірі мен махаббатын үндестіре отырып, көркем сөзбен кестеледі. Демек, «махаббат» концептісін Абай шығармаларының өн бойынан толықтай

кездестіріп отыруға болады. Ал ақын шығармасындағы «махаббат» концептісі адамдар арасындағы көңіл тазалығы, пәктік, шынайылық, құрметтеу, ізгілік, сену т.б. адами қасиетке тән когнитивтік модельдерден тұрады.

Абайдың табиғат туралы өлеңдеріндегі көркем бейнелер – сыртқы және ішкі дүниенің шынайы үйлесімділігінен туған бейнелер. Абайдың табиғат туралы өлеңдерінде де табиғаттың мінезі секілді әртүрлі мінездегі көңіл-күй, сезім иірімдері көрініс береді. Мысалы, Абайдың «Жаз» өлеңінде:

Жаздың көркі енеді жыл құсымен,

Жайраңдасып жас күлер құрбысымен, –

деп, ақынның көңіл күйі ішкі таным-түйсіктерінің бір уақыт байыз тауып, толысқан, кемеліне келген сәтін бейнелейді. Немесе:

Жазғытұры қалмайды қыстың сызы,

Масагыдай құлпырар жердің жүзі.

Жан-жануар, адамзат анталаса,

Ата-анадай елжірер күннің көзі, –

деген өлең жолдарында есімді тіркестер табиғат тамашасын одан әрі әрлендіре түскендей.

Уақыт өлшемін бейнелеуде қолданылған *-ған* көсемшесі де ақынның сол бір кезге деген сағыныш, аңсауының, қимастық сезімінің кілті сияқты: «Жаздыгүн шілде болғанда, Көкорай шалғын, бәйшешек, Ұзарып өсіп толғанда; Күркіреп жатқан өзенге, Көшіп ауыл қонғанда». Осылайша басталған өлең суреті енді *ын/ин/н* көсемшелері арқылы ойнақы, динамикалық сипат алады. Өлеңнің соңғы шумағына келгенде осы ырғақ үзіліп, «Өткен күннің бәрі ұмыт, Қолдан келер қайрат жоқ» екенін «байғұс шалдың» бейнесімен тұжырымдайды. Мұндағы көңіл күйді жеткізуде өлеңнің ұйқасымен бірге *-ған, -ген, -ын, -ін, -н* қосымшаларының мағынасы мен қызметі абстракцияланып, ерекше танымдық стилемаларға айналған.

Жоғарыда да сөз болған қазақ халқының ертеден қалыптасқан моралі «Малым жанымның садағасы, Жаным арымның садағасы» деп *ар, ұят, иман* қасиеттерін жаннан артық бағалап, «өлімнен ұяттың күшті екендігін» қоғамда, тәрбиеде басты қағида етіп ұстанған.

Абайдың осы *Алланың өзі* де рас, *сөзі* де рас деп басталатын өлеңінде және отыз алтыншы, отыз сегізінші қара сөздерінде *ар* мен *иманды* түсіндіруде араб сөздерін дәл Құран тілінде берілуімен қолданып, оның мән-мағынасын қазақтың поэзия тілімен немесе қара сөздерінде шешендік үлгісімен береді.

Абай мен Шәкәрім шығармаларындағы ең ірі концептілік жүйе құрай алатын концепт – өмір, өлім, Алла, ар-ұят, махаббат, иман т.б. тұжырымдасы. Олар эпитет, теңеу сияқты көріктеу құралдары арқылы, сондай-ақ еркін сөз тіркестері, оның ішінде есімді және етістікті сөз тіркестері арқылы көрініс табады.

«Ұятың, арың оянсын, Бұл сөзімді ойласын», «Адамдық борыш ар үшін, Барша адамзат қамы үшін», – деп өз өлеңдерінде қайталанып отыратын жалпыадамзаттық адами мәселелер – Абай мен Шәкәрім шығармаларының өзекті тақырыбы.

Абай мен Шәкәрім шығармаларындағы адамды ізгілікке жұмылдырудың барысындағы адамдық моральды көрсететін «ар-ұят» концептісі бинарлық жұп ретінде қатарласып қолданылады. Адамдық асыл қасиетті көрсететін этиканың өлшемі – ар мен ұят бірін-бірі толықтырып отыратын құбылыстар. «Ар-ұят» концептісінің Абай мен Шәкәрім шығармаларындағы қолданысына тоқталатын

болсақ, ағайынды ақындар «ар-ұят» концептісін жырға қосу барысында ерекше образды сөздермен беруімен қатар танымдық ерекшелігін де баса көрсете отырып, дидактикалық негізге қосады.

«Ар-ұят» концептісі ақындар өмірімен өзектес күрделі концепт екендігін тікелей олардың өмірімен сабақтастыра қарастыру барысында көптеген танымдық ақпараттар алуға болады. Мәселен, «мыңмен жалғыз алысқан» Абай, өз ұлтының көзі ашық, көкірегі ояу халықтар санатынан көрінуі үшін шарқ ұрып шырылдаған үніне бүгінгі ұрпақ та бейхабар емес.

Халқымыздың тілі де, өнері де, тарихы да, ғылымы да, тіршілік hareketі де, ойы да Абай шығармаларын үлгі етеді. Абай шығармашылығының негізі адамның ар-ұятын оятатын, нұр сәулесінің шапағаты. Қазақ халқы «талапты ерге нұр жауар» десе, сол жауаптан нұрдың көзін Абай даналығынан кездестіреміз. Абай шығармаларында адамдықтың өлшемі арды аттамауға, ұятты сақтауға жанын сала жырлағанын көруімізге болады. Абай арқылы арды тану барысында Абайдың ұлылығын ұғынғанның үстіне ұғына түсетініміз күн санап ұлғаймаса, кемімегенін көруімізге болады. Абайдың: «Жүрегімнің түбіне терең бойла, Мен *бір жұмбақ адаммын*, оны да ойла» деуінің сырын осыдан аңғаруға болады. Абайдың бұл жұмбағын өзара түсіне білу, батыл, санасы көреген, батыл көзді, ақыл, қайрат, жүректі бірге ұстаған дарынды түсіну, ол бір ғана адамның, бір саладағы істейтін адамдардың қолынан келмейтінін байқауға болады.

Абайтану ісіне, оның өзі айтқандай, қиғаш келмей, тура, сыңаржақтамай, айнақатесіз, әділ жүрекпен, таза ниетпен түсіну керек. Шыншыл, ғаділетті Абай есімін атақ үшін, мансап үшін пайдалану адамдық ардың алдында зор қылмыс болмақ.

Адамның барлық іс-әрекетін армен байланыстыру, ұятты, арлы адамды төбеге көтеру орынды. Бұл жөнінде хакім Абай:

Ары бар, ұяты бар үлкенге сен,
Өзі зордың болады иығы зор.

Ата-ананың қызығынан ғапыл қалма, –
десе, енді бірде:

Ақыл керек, іс керек, мінез керек,
Ер ұялар іс қылмас болса керек, –

деп, «ар-ұят» концептісінің қатар жүретіндігін көрсетеді. *Ар-ұят* концептісінің негізінде адамдықтың қалыптасатындығы, сонымен қатар «ар-ұят» концептісі жалпы халықтық сипат алуымен қатар, этникалық ерекшелікте болатындығын көруімізге болады. Қазақ халқы «ар-ұят» концептісін ерекше қастерлеген күрделі адамилықты танытатын бірліктердің қатарына жатқызады. Демек, Хакім Абай мен інісі Шәкәрімнің «ар-ұятты» жырға қосып, осы үшін жұртқа өнеге, көпке үлгі болғандығын көруімізге болады.

Хакім Абайдың ар болған жерде арсыздықтың болатындығын, ұят болған жерде ұятсыздықтың болатындығын, бұлар біріне-бірі қарама-қарсы құбылыстар екендігін көрсетеді. Абайдың «Сабырсыз, арсыз, еріншек» атты өлеңінде:

Өзін-өзі күндейді,
Жақынын жалған мінейді,
Ол – арсыздық белгісі.

Ұятсынбай, ойланбай,

Іс қылмай ма үлгісі... –

десе, енді бірде:

Ынсап, ұят, ар-намыс, сабыр, талап –

Бұларды керек қылмас ешкім қалап, –

деп, «ар-ұят» дегенді көп ешкім қалай бермейтіндігін сөзбен айтқанымен, ісінде ұяттың «қылаудай» ғана нышаны көрінбейтіндігін тебірене жырға қосады.

«Ар-ұят» концептісінің қатарын намыс, ақыл, қайрат, жігер, адамгершілік т.б. макро фреймдер қатары толықтыра түседі. «Ар-ұят» концептісі туралы ағайынды ақындар толғанғанда олардың қатарына міндетті түрде жоғарыда айтылған макро фреймдерді біріктіре жырға қосады. Олар өзара бір-бірімен байланысқа түсіп, бірін-бірі толықтырып отыратын адамилық бірліктер ретінде қарастыруға болады.

Бұл арадағы бірліктерді Абай шығармаларында жеке біреулерге арнауында көбіне кездесіп отырады. Мәселен, «Күлембайға» деген өлеңінде:

Қайтіп көмек болады,

Антұрған өңкей ұры-қар!

Көргенім әлгі, ойлашы,

Ұят-намыс қалды ма ар!

Немесе:

Көзінен басқа ойы жоқ,

Адамның надан әуресі.

Сонда да көңлі тым-ақ тоқ,

Жайқаң-қайқаң әрнесі, –

деген жыр жолдары «ар-ұят» концептісінің бірліктері мен надан «көңілі» мен «әрнесінің» өзара сабақтастықта екендігін анық көруімізге болады.

Адамдықтың өлшемі «ар-ұят» концептісі туралы күрделі адами қатынастарды Абай мектебі одан әрмен қарай кеңіте, молықтыра отырып, дидактикалық негізге құрып, жырға қосқандығын Шәкәрім шығармаларымен тығыз байланыста қарауымызға болады. Бұл тұрғыдан келген де Шәкәрім реализмі – Абай реализмінің заңды жалғасы болып табылады. Шәкәрімде болашақ дамудың бірден-бір жолы «ғылым мен өнер үйрену, еңбек ету, бірлікті сақтап, тірлікті жалғастыру, озық елдерден үлгі алу» деген байламға негізделіп, кеңінен жырға арқау болады. Саналы түрде бұндай жетістікке жету үшін биікте тұрған бірінші мәселе – ар мен ұятқа тіреледі.

Абай өзінің қазақтың мақал-мәтелдерін сынға алған 29-шы қара сөзінде «Жарлы болсаң, арлы болма» дегенді келтіріп, «Ардан кеткен соң, тірі болып жүргені құрысын» деген байламға келеді. Арды ысырып қойып жинаған байлықты тек нағыз арсыздар болмаса, бойында намысы, ұяты бар адамның өзі тыюы қажет-ақ.

Нақты осы «ар-ұят» концептісі туралы Абай мен Шәкәрім шығармаларындағы ой үндестігі мен дәстүр жалғастығын мынадай жерлерінен көруімізге болады. Абай:

Өз ойыңды ар емес.

Ынсап, ұят, терең ой,

Ұятың, арың оянсын, –

десе, Шәкәрім:

Ар қайда, ақыл қайда, намыс қайда,

Өңкей итке жалындың табыс қайда?

...Арсыз, ғайбат, өтірік, ынсапсыздық –
Бұлардан бой тасалап ақталалық, –
деп, Шәкәрім арсыздықтан аулақ болуға шақырса, Абай адам санасындағы ар-
ұятты оятуға әрекет етеді.

«Ар-ұят» концептісі қоғаммен тікелей байланысты қоғамдық құбылыстардың
да қатарына жатады. Абайдың:

Ары бар, ұяты бар үлкенге сен,
Өзі зордың болады иығы зор, –
деген өлең жолдары Шәкәрімде өз жалғасын былайша табады:

Бостандық таңы атты, қазағым, көріндер,
Арға ие басшының соңына еріндер, –
деп, ел бастаған азамат арлы болса, артына еруді насихат етеді.

Абай мен Шәкәрім шығармаларындағы дәстүр жалғастығын қарастыруда Абай
мектебі тек Абай үлгісімен ғана жүріп-тұрды деу ағаттық болады. Себебі Абай
шәкірттерінің қоғамы басқа қоғамдық құбылысты басынан өткерді. Сол себептен
де олардың шығармаларының арасында кейде айырмашылықтар да кездеседі.
Абай:

Атаны бала аңдиды, ағаны – іні,
Ит қорлық немене екен сөйткен күні.
Арын сатқан мал үшін антұрғанның,
Айтқан сөзі құрысын, шыққан үні.
...Ұятың мен арыңды малға сатып,
Ұятсыздар иман жоқ, түпке жетер, –
десе, Шәкәрім:

Арың сатпа, терің сат, адалды ізде,
Ғибадат пен адалдық, ар үшін жи...
... Ардақтаған ата-анам малға сатты,
Қазы бұзды ұялмай шарифатты, –
деген өлең жолдарында мал емес, ар жиюды жырға қосса, ар сатудан өткен
сорақылықты тебірене отырып, адам танымына ерекше әсер етерліктей етіп
жырлайды. Дәл осындай өлең шумақтарын ағайынды ақындардың келесі бір жыр
жолдарын мынадай бір нұсқада кездестіреміз. Абай да:

Сөз айттым, Әзірет Әлі, айдаһарсыз,
Мұнда жоқ алтын шек сары ала қыз.
Кәрілікті жамандап, өлім тілеп,
Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз, –
десе, Шәкәрімде:

Сақтық, ұят, рахым, ар,
Ынсап деген кәрің де, –
деген жыр жолдарынан «ар-ұятты» үлгі-өнеге тұту кәрілерден, танымдық әлемі
жетілген жандардан бастау алатындығын тілге тиек етсе, бұл ойды Шәкәрім де
растайды. Абай өзінің 18-ші қара сөзінде: «Тегінде, адам баласынан ақыл, ғылым,
ар, мінез деген нәрселерден озады», – десе, Шәкәрім бұл тұрғыда былай деп
жазады:

Харекет жоқ, ғылым жоқ,
Өз бойынан ұялмас.

Абай:

Арын сатып, ант ұрып, іздегені –
Бір семіз ат, аяғы бір табақ ас.

Шәкәрім бұл тойымсыз нәпсі, тұрақсыз дүние хақында:
Жалғанның бір пайдасын көргенде,
Арланбай арыңды да сатасың.

Абай мен Шәкәрім шығармаларының ішіндегі «ар-ұят» концептісі адамның адамдығын қалыптастырушы лингвокогнитивтік және дидактикалық бірліктердің қатарына жататындығын көрсетеді. Лингвокогнитология ғылымының бір ерекшелігі тілді таза когнитологиялық сипатта қарастыру барысында адам танымына стилистикалық бояма мағына арқылы да ерекше әсер етеді. Қазақ поэзиясының алып бәйтеректерін бүгінгі ұрпақтың «ар-ұятты» шығармаларының өзекті тақырыбы етіп, ой толғап, сыр шертіп, оқырман қауымға терең ой тастаған Ұлы Абай мен Шәкәрімді мәңгілік естерінде сақтайтыны жүрекке жылу ұялатады. Сөзіміздің соңын Абай мен Шәкәрім сөздерімен өрбітсек:

Жанымен сүйді әділет, ардың жолын,

Сондықтан ол иесі терең ойдың, –
десе, енді бірі:

Өлді деуге сия ма, ойландаршы,

Өлмейтұғын артына сөз қалдырған, –
деген даналық ділмәр сөздері халық жадында берік орнығып қалатындығына күмән келтіруге болмайды.

ӘДЕБИЕТ

1. Байтұрсынов А. Тіл тағлымы. –Алматы: Ана тілі, 1992. – 444 б.
2. Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. –Алматы: Білім, 2004. – 340 б.
3. Шәукенұлы К. Синтаксис. – Алматы: Мектеп, 1986. –123 б.
4. Құдайбердіұлы Ш. Өлеңдер мен поэмалар. Алматы, 1988. 56 б.
5. Құнанбаев А. Шығармаларының толық жинағы. 1-2 т. – Алматы, 1954. 262 б.

Материал редакцияға 23.08.2017 жылы түсті.

Б.ӘБДУӘЛИҰЛЫ¹

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры,
филология ғылымдарының докторы

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КӨНЕ ТҰЛҒАЛЫ КЕЙБІР ЕСІМДЕРДІҢ ЭТИМОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация: Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілінде сақталған кісі есімдерінің этимологиялық табиғатына талдаулар жасалады. Жалқы есімдер, соның ішінде кісі есімдері лексикалық қордағы жалпы есімдерден жасалады да, қызметі жағынан тілдік қолданыстың келесі сатысына көтеріледі. Осыған байланысты антропонимдер мен жалпы есімдердің шығу тегін анықтаудың өзіндік ерекшеліктері болады. Талдаулар барысында сол ерекшеліктерге орай өзіндік тәсіл қолданылады, яғни есімдерінің шығу уәждері де назарға алынады. Сонымен қатар көне есімдер мен олардың қазіргі қазақ тіліндегі нұсқаларының арасындағы грамматикалық және лексика-семантикалық байланыстар анықталады.

Тақырып: Қазақ тіліндегі көне тұлғалы кейбір есімдердің этимологиялық негіздері

Түйін: Бұл мақалада қазақ тіліндегі көне тұлғалы кейбір есімдердің этимологиялық табиғатына талдаулар жасалады.

Тірек сөздер: Көне түркі, Адай, Алгадай, Алғай, Алғыр, Алдан, Алға, Алғатай, Ай, Ай тәңірі, Аяс, Аяз, Бай, Байапа, Байбұға, бай бар, кісі есімі, антропонимия, этимология, шығу уәждері.

Тема: Этимологические основы некоторых древних антропонимов казахского языка

Резюме: В этой статье анализируется этимологический характер некоторых древних названий на казахском языке.

Ключевые слова: Древнетюркский, Адай, Алгадай, Алғай, Алғыр, Алдан, Алға, Алғатай, Ай, Ай таңри, Аяс, Аяз, Бай, Байапа, Байбуга, состоятельный, зажиточный, личные имена антропонимия, этимология, мотивация.

Subject: Ethimological foundations of some ancient names in the Kazakh language

Abstract: In this article, the etymological character of some ancient names in the Kazakh language is analyzed.

Keywords: Adaj, Algadaj, Algaj, Algir, Aldan, Alga, Algataj, Aj, Aj tanrı, Ajas, Ajaz, Baj, Bajara, Bajbuğa, solvent, prosperous, antroponim, etymology, motivation.

Қазақ тілінің антропонимдік құрамында дыбыстық тұлғасы өзгеріп, мағынасы көнерген есімдер бар. Кісі есімі немесе фамилиясының қатарында, атауыштық қызметте қолданылатын болғандықтан, олардың шығу тегі мен түпкі мағынасының айқын болуына жоғары талап қойыла бермейді. Алайда, кісі есімі ретінде олардың ары қарайғы болашағының жалғастылығы үшін этимологиясының айқындығы негізгі шарттардың бірі екені белгілі. Қазіргі қолданыста жүрген мағынасы көмескі тартқан біршама есімдерді көне түркі жазба мұраларының тілінен кездестіреміз, олар жалқы есім әрі жалпы есім түрінде де сақталған. Кісі аттары атауыштық қызметіне байланысты негізінен мағынаға тәуелді бола бермейді, екіншіден, басқа тілдерге аударылмайды, сондықтан оның құрамы ұзақ уақыттар бойы өзгеріске түспей, бастапқы тұлғасында қалады. Осы ерекшелікке байланысты көне есімдерді талдаулар барысында оның құрамындағы көне қазақ тілінің элементтерін айқындауға да оңтайлы жол ашылады. Сонымен қатар жазба мұралар тілінде сақталған есімдер мен қазіргі сөздік қорымыздағы көне тұлғалы есімдердің тарихи негіздерін ғылыми зерделегенде, олардың кейбірінің шығу тегі бір түбірден тарайтынын немесе лексика-семантикалық жағынан жақын сөздерден жасалғаны анықталады. Енді сол есімдердің бірнешеуіне тоқталып көрелік.

ADAJ I 1. балапан: *üç kögürçkan adajın laçin toqur* үш көгершіннің балапанына қаршыға тап беріп (*Siv* 627₇). Бұл сөз сонымен қатар көне дәуірлерде кісі есімінің де қызметін атқарған: **ADAJ** *жалқы е.* (ФТ 1₁); **adaj tutuñu.** *собств.* (ФТ 2_{1,7}) [КТС]. Осы тарихи деректі басшылыққа ала отырып, Т.Жанұзақов «Адай к.т. — балапан. Бала, сәби, перзент деген ауыспалы мағына береді», – деген пікір айтады [1, 15 б.].

Бұл пікірге қосымша талдаулар барысында Адай этнонимінің шығуы туралы тағы мынандай болжам ұсынады. Қазақ халқының құрамындағы тайпа атауы мен көне түркілік және қазіргі қолданыстағы антропонимнің өзара сабақтас екені белгілі. Бұл этноним жөнінде бұған дейін көптеген пікірлердің айтылғаны белгілі. Өзіне дейінгі ғалымдардың пікірін саралай келіп, А.Нұрмағамбетов Каспийден Арал теңізіне дейін аралықты алып жатқан Дай тайпасының атауымен байланыстырушылар осы пікірді ұстанушы С.Аманжолов, А.Абдрахманов пікірлерін дәлелді түрде жоққа шығарады. Сондай-ақ қытай жазбаларындағы «аде» сөзіне тоқталған ғалымдар пікірінен мысалдар келтіре отырып, келіспейтін жақтарын да атап өтеді. Бірақ «Сказать что-либо определенное о значении этнонима Адай на основе приведенных примеров мы затрудняемся», – деп нақты пікір айтудан бас тартады. Осылай дей тұрғанмен, мақаладағы кейбір жолдардан мынадай үзінді келтіре кету қажет секілді: «Как видим вышеупомянутых источниках этот этноним встречается в самых различных звуковых вариантах: Ады, Аде, Атие, Адие, что не может быть к фактом случайного характера» [2, 92-б.]. Ілгеріде атап өткен түбірлер (ад) мен мұнда келтірілгендердің арасында ұқсастықтың бары байқалады.

Көне түркі тілінде қауіп-қатер мағынасындағы «ада» сөзі қолданылады. Есімнің шығуына негіз болған мынандай туынды мағына туралы болжамды да осы орайда назарға алуды жөн көріп отырмыз: **ADA** жұт, бақытсыздық; қауіп: *bu adatın ozıuluq joluñ oququñ közünmáz* бұл бақытсыздықтан құтылатын (озатын) жолың көрінейді (көрінбес)(ТТ I₂₀) [КТС]. Түбір бастапқыда *адым, аттау, аяқ* мағыналарында қолданылып, келе-келе *аяқталу* мағынасын жамап, жаңаша сипатқа ие болған секілді. Қазіргі қазақ тілінде *таусылу, біту* дегенді білдіретін «ада болу» тіркесінде сақталған. Сырттай қарағанда, бір-бірінен алшақ тұрған секілді көрінгенмен, *соңы, аяқталу, тусылу, жұтау, қауіп төну* секілді сөздердің

мағыналарындағы нәзік байланыс арқылы жалғасқан ортақ ақпараттар сағылай дами отырып, *қауіп төндіруші* мағынасына ұласқан. Бұл жауынгер тайпаға қауіп, киындық әкелуші ретінде басқа тайпалардың берген атауы, яғни «алға ұмтылу, шабуылдау, тап беру» дегеннен шықса керек.

Адай есімінің мағынасын Көне түркі сөздігіне сүйеніп, кей ғалымдар «балапан» мағынасын береді деген тұжырым жасайды. Сөздің шығу тарихына тереңірек үңілсек, бастапқы негізі көне түркі тілінде қолданылған аяқ мағынасын беретін ‘adaq’, ‘adaq’, ‘ajaq’, ‘azaq’ сөздерімен түбірлес, яғни адым, аттау, аяқ, алға сөздерімен бір негізден тарайды. *Балапан* деген мағынасы «алғашқы қадам жасаушы», «аяғынан тұрушы» дегеннен шықса, *қауіп-қатер* мағынасы «алға ұмтылу», «шабуыл жасау», «қауіп төндірумен» байланысты қалыптасқан.

Адай есімі көне замандардан бері келе жатқанына қарамастан, кейде сәбиге бастапқы мағынасында емес, тайпа атауына байланысты – қайсар, ержүрек, батыр болсын деген ырыммен де қойылады, сөйтіп тайпа атауы кісі атына айналады. Сондықтан бұл есімнің мағынасы кең – құрамында өмірге жаңа қадам басқан балапан деген түсінік бар, сондай-ақ ерліктің де белгісі болып табылады.

АЛҒАДАЙ

Түрлі сөз тұлғалардың жасалуына негіз болған «ал» түбірінен тарайтын кісі есімдерінің шығу уәждерін зерделегенде «алға» және «алу, бағындыру» секілді екі мағынаны аңғарамыз. Сөз таптары тұрғысынан алғанда, *алға* – бағыт мәнді (барыс тұлғалы зат есім) сөз де, *алу* – етістік, алайда бұл қазіргі сипаты. Ал қисынға салып қарағанда, біріншісінде де қимыл мәнді ақпарат байқалады, демек, екеуінің арасында мағыналық байланыс бар. Кісі есімдеріне негіз болған, сонымен қатар «алдыңғы, алғашқы» мағынасындағы үстеу тұлғалы сөздер бар. Үшеуі де антропоним жасамдық уәж шарттарына сәйкес келеді. Енді осылардың кісі есіміне айналуына негіз болған мағыналардың көнеден бүгінге дейінгі сипатына тоқталып көрелік. Бұл орайда кісі есімдерінің құрамынан үстеу мен етістіктің қалыптасу жолдары көрініс береді.

I. Алғашқы, бірінші. Бұл мағына қарашай-малқар тілінде сақталған: Ал 1) алдыңғы: **ал аякъ** алдыңғы аяқ [3]. Қазақ тілінде «алжапқыш, алшалғыш» сөздерінің құрамында сақталған [4, 19]. 2) Кісі есімдерінің құрамында: *татар есімдері*: 1. **Алғай** ‘тұңғыш бала’, 2. **Алғыр** 1) ‘алдыңғы қатарлы, алғыр; 2) ‘шапшаң, ширақ, жылдам’. 3. **Алдан** ‘тұңғыш бала’ [5]. *Қазақ есімдері*: 1. **Алға** ‘баланың келешегі зор болсын, өмірде алда жүрсін деген мағынада берілген есім’. 2. **Алғатай** ‘алғашқы, тұңғыш, бақытты бала мәніндегі есім’ [6].

II. Кісі есімдерінің «алғашқы, шабуыл, жауынгерлік» секілді мағыналық аясына мынандай сөздер топтасады: *көне түркі тілінде* AL – (Ал-) 1. Күштеу, тартып алу: *kišig tut[t]um aldım kücün jarmaqım men adamdarды ауладым (тұтқындадым), күшпен ақшаларын тартып алдым (QBAT 387₁₂)*; 2. Басып алу, жаулап алу, талқандау: *tanut bodunıybuzdım oylın ju[tuz]in jilqisin barimın anta altım* Таңұт халқын талқандадым, ұлдары мен қыздарын, малы мен барын (байлығын) сонда алдым (олжаладым) (БК24). Бұл мағына XVI – XVII ғасырлардағы жазба мұралар тілінде де сақталған. Қадырғали Жалайырдың «Жамиғ-ат тауарих» еңбегінде «Ал – *ет*. Алды – *алды, өзіне қаратты* (бағындырды Б.Ә.)» [7, 20]. Әбілғазы баһадүр ханның «Түрік шежіресі» еңбегінде: «Ал *ет*. Алды – бағындырды, өзіне қаратты» [8, 30] мағыналарында қолданылған. Э.Севортян А:л түбірінің өзі қарастырған еңбектердегі түркі тілдерінің барлығында 1. қулық; 2. өтірік;

3. стратегия; 4. тәсіл мағынасында жұмсалатынын айтады [13, 126]. Осылардың ішінде «стратегияның» *алға* сөзімен байланысы назарға алуды талап етеді. К.Қайыржанның «Сөз – сандық» еңбегінде «**Ал сын, көне**. Қорқынышты (албасты сөзі осы «ал» сөзімен байланысты); өр, даң* алкеуде (өркөкірек, омырау соқты, даң кеуде) [4, 19]. **Алғадай зат. көне** белгілі адамның жекпе-жегімен басталатын ұрыс үрдісі. **Алғай зат. көне** Жау, алашы → Жәукен* Алдын тосып алғайдың, шаңын қосып шалғайдың («*Жорық жыры*») [4, 24]. Кісі есімі ретінде: **Алғыр** ‘өжет, ер жүрек, батыл, жүректі’ [6].

Осы талдаулардың барысында ілгеріде аталған есімдердің арасында, антропонимдік уәж тұрғысынан алғанда байланыстың бары айқындала түседі. Түпкі тегі «а» сурасынан бастау алатын *а:дым, а:зақ, а:йақ* сөздерін де *ал-* түбірімен байланыстыруға болатын секілді. Әу баста қазіргі тілміздегі «**А дегенде**. *Әуелде, алғашында*» деген мағынадан өрбісе керек. Арғы тегі адамның алғашқы эмоциясын білдіретін одағай сөздердің қатарына жатады. Осыдан келіп *зат есім, сын есім, үстеу, етістік* секілді үш тарау мағына қалыптасқан. Біріншісі (зат есім) – адақ (адым, аттау), *азақ, айақ* сөздері; екіншісі (үстеу) – «ал» түбірінен тарайтын *алғашқы, алдыңғы*, бірінші; үшіншісі (етістік) – *алу, алғынышы* (алушы, жаулап алушы); төртіншісі (сын есім) – *үрейлі, өркөкірек*.

Жоғарыдағы мысалдарды салыстырғанда, сөздік қордағы сөздердің мағыналық дамуымен бірге кісі есімдері де даму сатыларынан өтетіні байқалады. Мысалы, «алғай» сөзінің ілгеріде келтірілген жалпы есім түріндегі (жау, басқыншы) мағынасы мен антропонимдік (тұңғыш бала) мағынасының арасындағы сабақтастық, сонымен қатар олардың бойындағы дивергендік құбылыстың сырлары мен тарихы арнайы зерттеп, зерделеулерді талап етеді. Қазіргі анықталған бір мәселе – Алға, Алғай, Алғыр, Алғатай, Алғадай, Алдан, Алдыңғар т.б. секілді антропонимдердің түпкі морфемаларында байланыс бар, олар бір-бірімен нәзік антропонимдік тін арқылы жалғасып жатқаны анық. Антропонимдердің шығу уәждеріне қойылатын талаптар тұрғысынан Құттыаяқ, Құттықадам, Байқадам секілді есімдерді де осы қатарға қоюға болады.

АЙ

Көне түркі жазбаларында «ай» сөзі кісі есімінің компоненті ретінде қолданылады: **АЖ** *жалқы е. (ЛОК 8.)*; **aj qayān** *жалқы е. (ЛОК 13)*; **aj ölütcī** *жалқы е. ‘Айды өлтіруші — Яма* әскерінің қолбасшысы (ТТ VIoo)*; **Aj toldi** *жалқы е. (QVK 3.)*.

Сонымен қатар антропоним жасамға негіз болған мынандай мағыналары кездеседі: **AJI 1.** *ай ‘уақыт’, ай (аспан шырағы): jarut[t]i ažuŋqa küniüg häm ajiü әлемге жарық берді [құдай] Күн мен Ай (QBN 2112)*; 2. *астр. Ай (планета): qaju evkä kirsä bu aj tərķ čiqar Қандай үйге кірсе [аспан жарты шарында] бұл Ай, [одан] тез шығар (QBN 6315)*. **aj täŋri** *дини. Ай тәңірі: küčlügiki jaruq күн aj täŋrilär күшті екі жарық Күн мен Ай тәңірлері (Ман III 64)*;

Көне замандарда бабаларымыз Айды кие тұтып, құрметтеген, ондай наным-сенім – жалпы түркі халықтарына ортақ көне дүниетанымдардың бірі. Қытай жазбалары бойынша зерттеулер жүргізген ғалымдар бұл дәстүрдің ғұн заманынан бар екенін айтады: ғұндар Ай толған кезде шабуылға өтіп, Ай қараңғы күндері соғыс жүргізбейді. Бұлай болуы олардың Айға табынуына тікелей байланысты. Қазақтар Айды құрметтеп сөйлейді. Батыс Сібір татарлары жаңа Ай кезінде

* Иама (Jama) – өлгеннен кейінгі әлемнің (о дүниедегі) күдай-патшасы.

асыр сап би билеген, дауыстап бата айтқан. Осыған қарап, қазақтың халықтық биі «Айгөлек» те бір кездегі Айға табынған адамдардың оған көрсеткен құрметі негізінде келіп шыққан би болуы керек. Жасы үлкен адамдар: «Жаңа айда жарылқа, ескі айда есірке» деп бата оқыса, жастар: «Айгөлек-ау, айгөлек, Айдың жүзі дөңгелек, айдай толған кезімде би блеймін дөңгелеп» – деп, ән шырқап, би билеу арқылы ескі айды шығарып салып, жаңа айды қарсы алған [9, 43-52 бб.]. Ай – кие тұтумен қатар сұлулықтың да символы. Адам сұлулығын Айға теңеу сол көне дәуірлерден бастау алады. Соның бір дәлелі іспетті көне түркі жазбаларында «Ай тәңірі» тіркесі кездеседі. Ол тек жарық беруші күш қана емес, сұлулықтың да теңеуі ретінде көрінеді: **ai tānri**: beš jeğirmidäki tolun aj tānri teg sevigiligjüzlüg uluу elig-ä ‘*Уа, он бесінде толған Ай тәңірі секілді сүйкімді жүзді (жүзі сүйкімді) ұлы ел билеуші!*’. Айды сұлулықтың символы ретінде тану келе-келе құлдар мен күндерге ауысқан секілді. **АJ III (aji’m?)** қызметші (күн): barsun naru qadūyura / sattī meñiñ) aji’mnī сонда барсын қайғыра / [себебі] сатты менің күңімді (МК, 3636). Оғыз қағанның алты ұлы бар еді. Оның біреуінің аты Ай болатын [10, 30-б.].

Жазба деректер мысалы көне түркілік «аяс» сөзінің шығу тегін «ай» түбірімен байланыстыруға жетелейді. Көне түркі тілінде *Аяс* «ашық, айқын» мағыналарында аспанға қатысты қолданылған сөз: *Ajas kök aяс көк, яғни ашық аспан*. «Ашық, айқын, таза, мөлдір» сөздерінің ауыс мағынасы «әсемдік, көркемдік, сұлулық» т.б. сабақтас. «Мөлдіреген көз», «үлбіреген жүз» т.б. сипаттаулардың барлығы мағыналық алмасулардың негізінде қалыптасқан. **AJAS** (Айас) Жүзі сұлу құлдарға берілетін ат. Көне түркі сөздігін дайындаушылар Аяс пен Аязды өзара салыстыра, ұқсастыра қарайды да, бұлардың шығу тегін бір-бірімен байланыстырады (*ср. aяз*). Көне қолданыста дыбыстық өзгешелігі бар Аяспен мағыналас Аяз (*Aяз*) есімі бар. Сонымен қатар, осы орайда жазба мұралар тілінде кездесетін ортақ етіс тұлғалы «аяс» сөзіне де тоқтала кетуге тура келеді, өйткені дыбыстық тұлғасы осыған ұқсас кісі атымен сәйкес келеді.

«**AJAS-ортақ**, *е. aja-: ajaš- amraš- тіркес*. Аялау-аймалау, екі адам арасындағы сүйіспеншілік, түсінісушілікке қатысты тұрақты тіркес: *birikintiškä ajaštači amraštači ögrünč sevinč üzä ilinčü meñi qıltači... bolurlar biri ekinšiiсімен (бір-бірімен) аяласады, түсініседі, сүйініседі, сөйтіп осы шаттық пен махаббаттың арқасында көңілді серуендеп, бой жазысады*(*Suv 411*₁₇). Бұл мағынадағы «ая-» сөзі алақан дегенді білдіреді, қазіргі кезде «аялы алақан, аялы көз, аялау» секілді етістік, тұрақты сөз тіркестерінің құрамында сақталған. Мазмұнында мейірім, сүйіспеншілік, көркемдік туралы ақпараттар қамтылған. Сондықтан екі түрлі аяс сөзінің түбірлері де бір-біріне ұқсамайды: біріншісінікі – ай, екіншісінде – ая- (айа).

Ай көне түркі тілінде «**AJ IV** (ej?) қызғылт сары түсті жібек мата (МК 32₁₀) атауы, яғни мұнда да сұлулық, нәзіктік мағынасы бар. Сұлулық, әсемдік бұйым мағынасында да кісі есіміне айналуы мүмкін, сондықтан бұл фактілер де назарға алынуы тиіс.

Түркі халықтарының ұғымындағы айдың осындай және т.б. сипаттары бұл сөзден тарайтын көптеген есімдердің жасалуына негіз болған, сондықтан Ай компонентімен келетін барлық есімдердің мағынасында жоғарыда берілгендермен қатар, көне түркі тілінде мынандай бірнеше ауыс мағынада қолданылған: «сұлу, көркем, әдемі, бағалы; қасиетті, киелі; таза, жарық, нұрлы; ақылды, құрметті, қымбат бағалы; бақытты, кемел» т.б. Осындай ұғым-түсініктер мен ат қоюға қатысты арман-тілектердің негізінде кісі есімі ретінде тұрақты сақталып келеді.

БАЙ

Көне түркі жазба ескерткіштерінің материалында «бай» сөзі кісі есімінің компоненті ретінде мынандай есімдердің құрамында кездеседі: «**BAJ** III: **baj arau**. *собств.* (E 39₆); **baj buyau**. *собств.* (USp 14₂, 17₂, 38₇); **baj temüri**. *собств.* (USp 2₂₉, 25₈); *bört baj см. bört; tüz baj см. tüz II* [KTC, 79]. *Жалпы есім ретіндегі көне түркілік мағынасы: BAJ I 1. богатый: baj er qojı бай ердің қойы (ThS H40); baj meñilig qılıaj biz biz [оларды] бай әрі көңілді етеміз (Suv 34117); 2. ауыс. бай, жомарт: tili ċin bütin häm közi köñli baj тілі – бүтіндей шындық, көзі мен көңілі – бай (жомарт) (QBN 417) [KTC 79].*

Қазіргі қазақ тілінде де осы мағынасы сақталған: Бай: байлықтың иесі; аса дәулетті, ықпалды адам, мырза. Бай компоненті кісі есімінің құрамында келгенде 1. материалдық әрі рухани байлықтың иесі; билеуші, беделі жоғары, ықпалды адам; жомарт, пейілі кең, жұрттың қамқоры. 2. Ұл бала, перзент. 3. Өзі жалғанған сөздердің кісі есімі екенін білдіреді (антропокомпонент). «Бай» түбірі бүгінгі тілімізде де тұрақты компонент ретінде қызмет етіп келеді. Бай сөзімен тіркесіп, түркі тілдерінде Байгелді, Байгерей, Байғали, Байғозы, Байдолла, Байкүшік, Байқара, Байқожа, Байқошқар, Байқуат, Байқұш, Байқұшат, Байқылыш, Байлық, Баймақ, Баймолда, Баймұрат, Баймұхамет, Баймырза, Байназар, Байсары, Байсәлім, Байсейіт, Байслан, Байсұлтан, Байсұңқар, Байсүйер, Байтазар, Байтемір, Байтөре, Байтуған, Байтулақ, Байшат, Байшора т.б. секілді көптеген есімдер қалыптасқан. Мағынасы айқын әрі бұл жөнінде даулы мәселе жоқ. Алайда осы түбірден тарайтын кейбір антропонимдер жөнінде түсінік беру үшін, көне түбірдің бастапқы кезеңінде қалыптасқан тағы бір сөздің тегіне үңілуге тура келеді. Бұл *бай, бар* сөздерінің бір негізден таралатындығына байланысты. Көне түркі тілінде қолданылған мынандай мысалға тоқталамыз: «**baj bar** *тіркес. бай: baj bar ertim бай бар едім (C5); baj barımlıy парн. байлық, барлық: baj barımlıy tınlıy lar az бай, дәулетті тірі жан аз (TT VI024).* Көне түркілік «бар» мен «байдың» синонимдік мағынасы кейінгі зерттеушілердің еңбектерінде де талдауларға негіз болады. Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінде Э.Севортян бай сөзінің варианттарын салыстыра отырып, А.Н.Самоилович пікіріне тоқталады. Мысалы, ба:й и т.д. этимологический родственным с I ба:р~бар~вар и т.д. Сонымен қатар, моңғол және манжур тілдеріндегі «баян» сөзіне тоқталып, байлық, байю т.б. мағыналары да қолданылатынын анықтайды [11, 28-б.]. Көне түркі жазбаларында сонымен қатар *bar bajagut* тіркесі бар, *дәулетті* мағынасында қолданылған [KTC, 83 б.]. Ал түсіндірме сөздікте «Бар, молдық, молшылық, баршылық. Барлықты қай әйел жек көреді» (Т.Ахтанов, Қаһарлы күндер) [12, 105-б.]. Бұл мысал А.Н.Самойлович пікірінің орынды екенін көрсетеді, яғни «бар» мен «бай» сөздері ортақ негізден тарайды. Тілімізде Барлық, Баржақсы, Барманбек, Барманкүл, т.б. Баян, Баянбек, Баянжан, Баянкүл т.б. Бай, Байжан, Байбек, Байбосын т.б. антропонимдер арғы мағынасы ортақ үш түрлі тұлғада (бай, бар, баян) қолданылып жүр.

Кісі есімдері қоғамның түрлі даму сатыларын басынан кешіре отырып, ғасырдан-ғасырға жалғасып келе жатқан көне жәдігерлік. Мағыналарын тарихи тұрғыдан талдағанда олардың аясында көптеген ақпараттардың сақталғанына куә боламыз. Солардың бірі *сырт көзге көріне бермейтін, тек антропонимжасамдық* мағына арқылы ғана анықталатын көне лексика-семантикалық және лексика-грамматикалық байланыстар. Бұл байланыстар қазақ антропонимдерінің біртұтас болмысы мен есімжасамдағы ортақ принциптерді де айқындай түседі.

ӘДЕБИЕТ

1. Жанұзақов Т. Есіміңіз кім? Ваше имя? – Алматы: Қазақстан, 1989. – 192 б.
2. Нұрмагамбетов А. О казахских этнонимах адай и шеркес // В сб. Тюркская ономастика. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 248 с.
3. Карачаево-балкарско-русский словарь: около 30 000 слов. Карачаево-Черкесский н. -и. ин-т ист., филол. – М.: Рус. яз., 1989. – 832 с.
4. Қайыржан К. Сөз – сандық: Қазақтың көне сөздері. – Алматы: Өнер, 2013. – 480 б.
5. Мусульманские имена. Словарь-справочник. – СПб.: ДИЛЯ, 2009. – 448 с.
7. Жанұзақ Т. Есімдер сыры (Тайны имен) // Парасат. 2004. 208 б.
8. Қадырғали Жалайырдың «Жамиғ-ат тауарихының» тезаурус сөздігі. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2012. – 392 б.
9. Мамырбекова Г., Сейтбекова А. Әбілғазы баһадүр ханның «Түрік шежіресінің» тезаурус сөздігі. – Алматы: «Фирма Орнак», 2013. – 480 бет.
10. Ғабитханұлы Қ. Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі. – Алматы: Арыс, 2006. – 168 б.
11. Қадырғали Жалайыр. Шежірелер жинағы. – Алматы: Қазақстан, 1997. 98 б.
12. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1978. – 352 с.
13. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 2 т. – Алматы, 1974. – 623 б.
14. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1974. – 778 с.

Материял редакцияға 22.08.2017 жылы түсті.

Т.К ТОЛЕГЕНОВ¹

¹Кандидат филологических наук, доцент университета «Туран»

ИГРАЯ, УСВАИВАЙ ЯЗЫК

Аннотация: Преподавание казахского языка в русской аудитории явно устаревшая и консервативная, основанная на зазубривании заданных текстов. Поэтому в практике преподавания языка развитие устной речи должно занимать важное место. Этому способствуют игры различного рода: ролевые, режиссерские, игры-соревнования, фонетические, лексические и т.д. Игровые методы изучения языка имеют перспективы развития и дают хорошие результаты. Играя, можно усваивать язык. Игры должны соответствовать уровню подготовки студентов для прохождения определенного грамматического или лексического материала.

Тема: Играя, усваивай язык

Резюме: В статье рассматривается методика преподавания казахского языка в русской аудитории которая явно устарела заданных текстов. Указано, что в практике преподавания языка развитие устной речи должно занимать важное место.

Ключевые слова: методика, обучение, ролевые, режиссерские, игры-соревнования, фонетические, лексические.

Тақырып: Ойнату, тіл үйрену

Түйін: Мақалада қазақ тілін оқытудың әдістемесі қарастырылады. Шетелдік әдістемемен байланыстыра жүргізу барысында оқытудың тиімділігі жайлы қарастырылады.

Тірек сөздер: оқыту, рөлдік, режиссерлік, ойын-сайыстар, фонетикалық, лексикалық.

Subject: Playing, learn the language

Abstract: In the article the methodology of teaching the Kazakh language in the Russian audience is considered, which is clearly obsolete given texts. It is indicated that in the practice of language teaching the development of oral speech should occupy an important place.

Key words: methodology, training, role, director, games-competitions, phonetic, lexical.

Как сказал британский педагог Джон Локк: «Большое искусство уметь превращать для детей в игру все, что они должны делать или выучить». Это заключение справедливо и для студенческой аудитории – ведь игровые педагогические технологии повсеместно используются во всем мире, особенно в изучении английского языка.

Разнообразие – необходимая черта любого качественного обучения. Поскольку оно способствует поддержанию интереса к учебе, и преподавателю необходимо постоянно вести активный поиск эффективных средств и приемов работы. Одним из таких приемов является организация обучения с помощью игр, интересных заданий, юмористических песен и т.д., которые создают естественные условия для раскрытия коммуникативной функции языка.

Игровые методы обучения языку

Методика преподавания казахского языка в русской аудитории явно устаревшая и консервативная, основанная на зазубривании заданных текстов. Поэтому в практике преподавания языка развитие устной речи должно занимать важное место. Этому способствуют игры различного рода: ролевые, режиссерские, игры-соревнования, фонетические, лексические и т.д. С помощью игры хорошо отрабатывается произношение, активизируется лексический и грамматический материал, развиваются навыки устной речи.

Игровые методы изучения языка имеют перспективы развития и дают хорошие результаты. Играть, можно усваивать язык. Игры должны соответствовать уровню подготовки студентов для прохождения определенного грамматического или лексического материала. В зависимости от темы урока мы использовали разные ролевые игры, подвижные с вербальным компонентом, игры-соревнования, дискуссионные айтысы, песни, которые действительно рождают у студентов заинтересованность, новую и необычную возможность в овладении языком. При этом можно использовать передовой опыт методики изучения английского языка. Например, для студентов начального уровня обучения языку можно предложить следующие игры.

Знакомство. Студенты пишут свое имя и фамилию на листке бумаги и отдают преподавателю. Преподаватель смешивает их в свернутом виде и раздает обратно учащимся. Каждый студент по имени на листке находит хозяина и знакомит его с аудиторией. Например, «Оныңаты-жөні: Игорь Сергейұлы, тегі: Петров. Ол бірінші курста оқиды. Ол Халықаралық Бизнес университетінің студенті. Ол 17 жаста. Ол менеджмент мамандығында оқиды. Ол менеджмент – 124 тобының студенті. Ол болашақ менеджер». В этой игре студенты усваивают, как надо знакомить человека, разучивают необходимые казахские слова и словосочетания для знакомства, а также усваивают образцы знакомств, которые приготовили другие студенты. Заодно записывают в своем рабочем словаре незнакомые им слова и расширяют словарный состав.

Покажи это. В этой игре студенты делятся на две или три команды и с каждой стороны выходят по одному студенту. Они выполняют какие-либо движения по заданию, состоящему из определенного глагола. Например, секіріп, жүгіріп, оқып, ұйықтап, отыр, күлімсіреп, ашулан, жаз, жыла, көзінді жұм, энайт, бұрыл... Эта игровая ситуация используется при изучении темы по глаголам – выполняя какие-либо действия, студенты усваивают определенные глаголы.

Что он делает? Этот урок также можно использовать по теме «глагол». Условия простые: один студент выходит к доске и совершает различные телодвижения, а остальные определяют их в глагольной форме. Например, тұр, жүріп келеді, жүгіріп келеді, отыр, оңға бұрылды, солға бұрылды, жазып тұр... Преподаватель, исправляя ошибки, оценивает ответы по активности участия в уроке.

Термины родства. Конечно, не бывает человека без родственников, и одна из основных тем – термины родства. Надо также учесть, что у конкретного человека есть конкретные родственники и соответственно названия родства, и они могут различаться, чем у других. Каждый студент пишет на листке своих родственников и должен уметь написать к ним названия родства. Например, әке, ана, қарындас, іні, нағашы, жиен, сіңлі, аға, әпке, ата, немере... А также можно научить студентов составлять свою родословную, имена предков в виде шежіре.

Угадай по голосу. Из группы выходит один студент и становится к ней спиной. Остальные задают ему вопросы. Студент должен ответить на вопрос и назвать имя задавшего вопрос.

Описание-характеристика. На доске вывешивается рисунок кошки, собаки или другого животного. Каждая команда дает описание. Выигрывает команда с большим количеством определений. Эту игру можно использовать при изучении имени прилагательного, степени сравнения прилагательного.

Какой словарный запас? В ней могут принять участие две или три команды. По теме, заданной преподавателем, каждая команда пишет все слова, известные ей, и сдает ответы педагогу, который определяет очки студентов. Например, көкөніс; жеміс-жидек; сын есім; етістік; дәрісханада... Эта совместная письменная работа на основе соревнования и конкуренции между командами способствует поиску большого количества слов по заданной теме. От одного соревнования к следующему студенты самостоятельно будут стремиться заучивать и запоминать больше слов, и этой игрой будут пополнять свой словарный запас.

Составление рассказа. Преподаватель пишет на доске несколько слов. Каждый студент самостоятельно должен составить рассказ, используя эти слова. Например, оқу, келу, достар, бару, ағылшын тілі, Қазақстан... Или: экономика, пайдалы кендер, бай, кедей, дамыған, ақша, несие, қаржы... Благодаря этой игре по теме лексики и синтаксиса студенты будут учиться составлять словосочетания и предложения, развивать искусство составлять тексты.

Переводчик. В этой игре студенты могут группироваться по три человека. Один из них будет переводчиком, а двое остальных разговаривают на казахском и английском языках. Для продолжения игровой ситуации участники игры меняются местами. Темы для перевода могут выбирать сами участники. Эта игра актуальна для развития межъязыковых связей и изучения языков.

Вышеуказанные игры могут использоваться в группах с разным уровнем знания казахского языка. Для этого содержание игры могут меняться и усложняться в соответствии с уровнем владения языком. Игра активизирует стремление студентов к контакту друг с другом и педагогом, создает условия равенства в речевом партнерстве, разрушает традиционный барьер между преподавателем и студентом. Игра дает возможность робким, неуверенным в себе учащимся говорить и тем самым преодолевать психологический барьер. А среди студентов с высоким уровнем владения языком необходимо использовать различные дискуссионные и сложные площадки для развития их способностей ясно и многогранно излагать свои мысли».

Песенное погружение в языковую среду

В 2013 году в университете «Туран» мы организовали ансамбль казахских народных инструментов. Прием в него был простой. На занятиях казахского языка мы отводили для желающих немного времени обучению игре на домбре по нашей

методике по цифровым нотам – в течение месяца студенты уже исполняли казахские кюи. Среди них было немало представителей других национальностей, а также несколько студентов из дальнего зарубежья, в частности, из Турции. Погружение в национальную музыкальную среду, несомненно, помогало студентам в изучении казахского языка.

Некоторые из студентов, которые с увлечением занимались игрой на домбре, впоследствии не только купили себе этот инструмент, но и увезли его с собой за границу. Действительно, разве не является культурным достижением тот факт, что священная домбра начинает занимать достойное место в жизни не только казахов, но и казахстанцев, и ее пропагандой занимаются и представители других народов?

В составе ансамбля был американский студент Джосая Савиг. Обученный по нашей методике всего за две недели он научился играть не только на домбре, но и, выучив слова, стал петь песни. Учитывая юмористический характер песен в репертуаре ансамбля, студенты взяли в руки на «вооружение» обычные ложки, скалки, стиральные доски, крышки кастрюлей. Это сказано ради шутки, но в действительности, до сих пор большая проблема с музыкальными инструментами. Когда наши концерты видели чиновники из акимата, госучреждений, у них загорелись глаза от подготовленного ансамбля «Ассамблеи народа Казахстана», но далее дело не шло. А ведь при материальной поддержке мы могли бы показать свое искусство в городах страны и даже за рубежом.

Естественно, обучение игре на домбре сопровождалось и пением казахских песен. Исполняли песни диалогического характера, песни индивидуально, хором, дуэтом. Например, песню «Еркем-ай», составленную нами лично студенты Полина Зеленская и Дима Бирюков с успехом исполняли в дни Наурыза.

Мен боламын Поля ақын –

Надя апайдың сіндісі.

Мен боламын Дима ақын –

Ақындардың ірісі.

Припев:

Мoneу-moneу көп болсын!

Көңілдерің тоқ болсын!

Ойнап-күліп осындай да,

Уайымдарың жоқ болсын!

Біз сөйлейміз барлық тілде:

Пардон, мерси, dankeschon.

Ойнап бізбен, күлмесеңіз,

Үйіңізге қайтқан жөн.

Амандассақ көріскенде:

Goodmorning, боп жүр деп,

Қоштасамыз қайтар кезде:

Aufwiederschen деп.

Құттықтаймыз Жаңа жылмен:

«Happy new year!» – айтамыз.

«See you soon »-ды айтқаннан соң,

Үйімізге қайтамыз.

Біз тойлаймыз Жаңа жылды,

Тамсандырып талайды.

Өттең, шіркін мұндай күндер

Жиі-жиі, болмайды.

По нашим наблюдениям, студенты, поющие казахские песни, легче усваивали и учебный материал по языку. Разучивая песню, припевая ее, студенты многократно прочитывают текст, произвольно усваивают правила чтения и произношения. «Чтение» под музыку, то есть пение, очень эффективно. Погружение обучающихся студентов шло не только в музыкальную культуру, но и литературу, традиции и обычаи казахского народа.

Материал редакцияға 27.08.2017 жылы түсті.

Г.Н.ШИДЕРИНА¹

¹«Тұран» университеті, гуманитарлы-ғылым магистрі

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Аннотация: Қытай тіліндегі мақал-мәтелдердің құрылымын талдауға арналған. Мақаламыздың басты мақсаты қытай тіліндегі мақал-мәтелді құрылымдық жақтан топқа бөліп көрсету. Талдау барысында автор қытай тіліндегі мақал-мәтелдерін құрылымы жағынан үш топқа бөліп жинақтайды. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерді күнделікті қолданып, жете түсінгенімізбен қытай тілінде сондай деңгейге жеттік деп мақтана алмайтынымыз ақиқат. Қытай тіліндегі мақал-мәтелдерді орнымен қолдана білу үшін ең алдымен қытайдың жазба мәдениетін, яғни иероглифтерін жетік білу қажет. Иероглифтік мәтінді аударудың негізгі қиындықтарының бірі, ең алдымен аударылатын мәтінді дұрыс талдай білуде. Қай халықтың болсын тарихын, дәстүрін, әдебиетін өнерін, салтын және қоршаған әлемді түсіну ерекшеліктерін білу сол халықтың мақал-мәтелдерінің мәнін, өзегін түсінуге жол ашады.

Тақырып: Қытай тіліндегі мақал-мәтелдердің құрылымы

Түйін: Бұл мақалада қытай тіліндегі мақал-мәтелдерді орнымен қолдана білу үшін ең алдымен қытайдың жазба мәдениетін, яғни иероглифтерін жетік білу қажеттілігі мен құрылымы жайлы қарастырылады.

Тірек сөздер: мақал-мәтел, қытай тілі, тіл құрылымы.

Тема: Структура китайских пословиц и высказываний

Резюме: В статье дан анализ китайских пословиц и поговорок, проведена структурная классификация языковых единиц. Однако для адекватного понимания значения пословиц и поговорок необходимо, в первую очередь, овладеть навыками чтения иероглифов, которые являются ключом к пониманию, восприятию иной культуры, иного менталитета.

Ключевые слова: пословицы, поговорки, китайский язык, языковая структура.

Subject: The structure of Chinese proverbs and sayings

Abstract: The article gives an analysis of Chinese proverbs and sayings, a structural classification of linguistic units. However, for an adequate understanding of the meaning of proverbs and sayings, it is necessary first of all to learn the skills of reading hieroglyphs, which are the key to understanding, the perception of a different culture, a different mentality.

Keywords: sayings & proverbs, Chinese language, language structure

Сан ғасырлардан бері тарихтың талай беттерінде ортақ із қалдырған көршіміз Қытай елімен соңғы жиырма жыл көлемінде алыс-берістің, әртүрлі саяси-экономикалық қарым-қатынастардың арта түсуі біздерді осы елдің тарихын тереңдей біліп, тілін жете түсінуге ынталандыруы заңды деп білеміз. «Қытай тіліндегі мақал-мәтелдердің құрылымы» деп аталып отырған мақаламыздың басты мақсаты қытай тіліндегі мақал-мәтелді құрылымдық жақтан топқа бөліп көрсету.

Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерді күнделікті қолданып, жете түсінгенімізбен, қытай тілінде сондай деңгейге жеттік деп мақтана алмайтынымыз ақиқат. Қытай тіліндегі мақал-мәтелдерді орнымен қолдана білу үшін, ең алдымен, қытайдың жазба мәдениетін, яғни иероглифтерін жетік білу қажет. Иероглифтік мәтінді аударудың негізгі қиындықтарының бірі, ең алдымен, аударылатын мәтінді дұрыс талдай білуде. Қай халықтың болсын тарихын, дәстүрін, әдебиетін, өнерін, салтын және қоршаған әлемді түсіну ерекшеліктерін білу сол халықтың мақал-мәтелдерінің мәнін, өзегін түсінуге жол ашады[1].

Зерттеуші К.Миньяр – Белоручев «Аудармашы, өзі тілін білуге ұмтылған халықтың мәдениетін терең түсініп тани алса, аудармада толыққанды болады» [1].

Қытай тіліндегі мақал-мәтелдер құрылымы жағынан өзіндік ерекшелікке ие, біз негізгі ерекшеліктерді мынадай үш топқа жинақтаймыз:

I. Ықшамдық және тепе-теңдік

II. Жалаң және күрделі

III. Тұрақтылық және жандылық

I. Ықшамдылық және тепе-теңдік.

Мақал-мәтел білімі, тәлім-тәрбиені жеткізудің құралы болғандықтан, табиғи түрде ықшам болып, адамдардың есіне сақтауына ыңғайлы болуы талап етіледі. Сондықтан да құрылым жағынан барынша ықшамдау әдісін қолданады. Ықшамдау әдісі мынадай бірнеше топқа бөлінеді:

Екі бөлімнен құралатын мақалды, ортасындағы тыныс белгісін алып тастау арқылы ықшамдау, мысалы:

一人做事一人当 - Yì ren zuò shì yì ren dāng деген мақал [3].

一人做事, 一人担当 yì ren zuò shì , yì ren dāng деген мақалынан алынған.

Қысқартуға мүмкіндігі бар сөздерді қысқарту арқылы ықшамдау, мысалы:

一心不足蛇吞象 Yì xīn bù zú shé tūn xiàng деген мақал,

一心不足犹如蛇吞象 Yì xīn bù zú yóu rú shé tūn xiàng деген мақалдың «犹如» деген сөзді қысқартуынан ықшамдалған [10].

Мағыналық мәндес сөздерден ықшамдап жасау.

Мұндай ықшамдау әдістері ауылшаруашылығы, ауа райы салаларында жиі кездеседі, мысалы: 水九早三春 Shuǐ jiǔ zǎo sān chūn деген мақал қыстан бастап есептегенде, 81 күн күнде жауын-шашын көп болса, соңындағы көктемде қуаңшылық болады дегенді білдіреді. Осы сияқты мақалдың ықшамдалу дәрежесі өте жоғары болғандықтан, егер ол туралы түсініктері болмаса, ондай мақалды түсіну қиынға түседі.

Мақал-мәтелді ықшамдаудан сырт оны еске сақтауға ыңғайлы болу үшін мақал-мәтелдің тепе-теңдік құрылымын арттырудың әдісі де бар.

Кейбір мақал-мәтелдің алдыңғы және соңғы бөлімдері тек сана жағынан ғана сәйкес болып қалмастан, синтаксистік мағына жағынан да , құрылым жағынан да сәйкес болуды талап етеді. Мұндай сәйкестіктің мынадай төрт түрі болады:

I. Алдыңғы және соңғы екі бөлімі тек сана жағынан тепе-тең болуымен бірге,

сөздік мағына және сөз табы жағынан да тепе-тең болуымен бірге, сөздік мағына және сөз табы жағынан да тепе-тең болып келеді.

2. Алдыңғы және соңғы екі бөлімі құрылымдық қатынас жағынан ұқсас болумен бірге кейбір сөздер ұқсас болып келеді. Мысалы:

天无而日, 人无二里 Tian wu er ri, ren wu er li

3. Алдыңғы бөлімнің соңғы мазмұнын соңғы бөлімнің бастапқы мазмұны ретінде қолдану, мысалы:

好手不敌拳, 双拳不如四手 Hao shou bu di shuang quan shuang quan bur u si shou

4. Сөздердің орнын ауыстырып қолдану, мысалы:

来者不惧, 惧者不来 lai zhe bu ju, ju zhe bu lai[4].

Мазмұны жағынан алып қарағанда, алдыңғы және соңғы бөлімі өзара сәйкес болатын мақал-мәтелдер мағыналас сәйкестілігі дегеніміз – өзара сәйкесетін екі бөлімнің мағынасы өте жақын (мағыналас) келеді, мысалы:

鱼不可离了水, 虎不可离了冈 Yu bu ke li le shui., hu bu ke li le gang

Балық судан, жолбарыс таулы судан айырылмас.

Мұнда екі бөлімде де әрқандай нәрсенің өзіндік тұрмыс ортасынан айырыла алмайтындығын айтып отыр.

Мұндай мағыналас сәйкес айтпақшы болған идеяны тіпті де айшықтай түседі.

Қарсы мәндес сәйкестік.

Мұндай сәйкестікте алдыңғы және соңғы бөлімнің білдіретін мәні өзара қарама-қарсы болады, мысалы:

人往高处走, 水往低处流 Ren wang gao chu zou, shui wang di chu liu

Адам жоғары қарай өрлейді, су төмен қарай ағады.

II. Жалаң және күрделі

Алдында айтып өткеніміздей, мақал-мәтел құрылымдық жақтан толық бір ойды білдіретін сөйлем болып есептеледі. Мұны мақал-мәтелдің мазмұны белгілейді. Осы жақтан қарағанда, мақал-мәтелдің құрылымы жалаң болады. Бірақ сөйлем ретінде ішкі құрылымның күрделі болуы жөнінен қарағанда, мақал-мәтел күрделі болып келеді.

Құрылымдық жағынан мақал-мәтел жалаң сөйлемді және күрделі сөйлемді болып бөлінеді.

Жалаң сөйлемді мақал-мәтелде әдеттегі жалаң сөйлеммен ұқсас кейбіреуі бастауыш, баяндауышты сөйлемсіз, кейбіреуі бастауыш, баяндауышты сөйлемді болып келеді.

Бастауыш, баяндауышты сөйлемсіз мақал-мәтелдер көбінесе етістік түрде келеді, мысалы:

没有过不去的焰山 Mei you guo bu qu de yan shan [4],[5].

Мұнда етістіктің топтаушы құрылымынан жасалған бастауыш-баяндауышсыз сөйлем болады.

Зат есімді бастауыш-баяндауышсыз сөйлем құрылымынан жасалатын мақал-мәтелдер өте аз кездеседі.

Бастауыш-баяндауышты сөйлем құрылымынан туындайтын (тұрғызылатын) мақал-мәтелдер мынадай үш түрлі жағдайда жасалады:

1. Баяндауышы етістік болып келеді, мұндай жағдай көп кездеседі, мысалы:

好事多磨 Hao shi duo mo

Бұл мақалдағы баяндауыш етістікті негіз еткен құрмалас сөйлем.

2. Баяндауышы сан есім немесе зат есім болып келеді, мұндай жағдай біршама аз кездеседі, мысалы:

旁观者清 pang guan zhe qing. бұл мақалда 清 сан есімі бастауыш болып келеді.

Күрделі сөйлемді мақал-мәтелдің қалыптасу әдісі әдеттегі күрделі сөйлемнің қалыптасу мен жалпы болып келеді. Бұдан тыс, күрделі сөйлемді мақал-мәтелдің қалыптасқан формасы болады. Бұл әдеттегі күрделі сөйлемде көп қолданылмайды, ал мақал-мәтелде көп кездеседі, мысалы: 只有……… . 没有 ………. формасында көп кездеседі.

只有状元学生, 没有状元先生. [11]

III. Мақал-мәтелдің тұрақтылығы мен жандылығы.

Мақал-мәтелдер ұзақ уақыт таралу барысында өзіндік тұрақты құрылым (құрам, форма) қалыптастырған, алайда бұл тұрақтылық салыстырмалы түрде айтылады. Ұзақ уақыт ауыздан-ауызға таралу барысында құрылымдық жақтан белгілі жандылыққа ие болады. Оны мынандай бірнеше түрден көруге болады:

1. Кейбір мақал-мәтелдің сөздерін ауыстырып қолдануға болады.

2. Салалас құрмалас сөйлемнен құрылған мақал-мәтелдің орындарын ауыстырып қолдануға болады.

3. Екі жәй сөйлемнен құралған күрделі құрылымдық мақал-мәтелдерді қолдану барысында бір жәй сөйлемді қысқартуға болады.

4. Күрделі құрылымдық мақал-мәтелдерді құрайтын екі жәй сөйлемді кей кезде бөліп, басқа сөздермен қосып қолдануға болады [12].

Мұндай жағдай мақал-мәтелде аз кездеседі, бірақ бұл мақал-мәтелдерді қолдану барысында үлкен икемділікке, жандылыққа ие екендігін аңғартады.

Қорытындылай келгенде, мақал-мәтелдің құрылымдық жағындағы тұрақтылық негіз, жандылықты, икемділікті білдіретін мағынасына әсер етпуге негізінде қолдануы керек.

Сыпайы, келісті сөз сөйлеушінің абыройын арттырады, жақтастарын көбейтеді, көптің ықыласына бөлейді. Сондықтан тіл қуатына барлық ғұлама тәлімгер, ұстаздар үлкен мән берген.

Әрине, сөйлей білу – үлкен өнер. Ол арымай-талмай, шешендік сырын зерттеуді, жаттығуды, мол білімді, ой өрісі мен қиял кеңістігін қажет етеді.

Қазақ және қытай халқының мақал-мәтелдері түпсіз терең дариядай.

Осы мол қазынаны зерттеп талдау, салыстыра аудару тілтанушылар үшін, сондай-ақ аударма ісімен айналысатын мамандар үшін жауапты міндет жүктейді.

ӘДЕБИЕТ

1. Сизов С.Ю. Китайско-русский словарь идиом: более 6000 словосочетаний. – М., АСТ: Восток-Запад, 2005. – 317 с.

2. «Словари»- Su yu . 湖北美术出版社. 2008 – 25 с.

3. Щичко В.И. Китайский язык. Теория и практика перевода – М., 2005. – 64 с.

4. Акимов Т., Кыраубаев А.Ж. Хитайча – узбекча-русча фразеологик луғат. – Тошкент, 2002. – 79 с.

5. Малайсарин Ж. Қазақ мақал-мәтелдері. – Алматы: «Ана тілі» баспасы, 2012. 57 б.

6. Введенская Л.А. Китайские пословицы, поговорки. – Ростов-на-Дону: Ростовское книжное издательство, 1959. – С.120.

7. Булыгина Т.В. Лучшие китайские пословицы и поговорки. Словарь-справочник. Средний уровень, Восток-Запад, 2007. – 46 с.
8. Исаев Ә.Ү. Қытай тіліндегі идиомалар // Вестник КазНУ. Сер. Восток. №2 (51) 2010. 49-52 бб.
9. КенжекееваД.М. Астарлы сөздер (Сехоуүй) және оның ерекшеліктері // Вестник КазНУ. Сер. Восток. 2010. № 2(51). 52-56 б.
10. Войцехович И.В. Практическая фразеология современного китайского языка. – М., АСТ: Восток-Запад, 2007. – 55 с.
11. Мәсімхан Д., Әбиденқызы А. Қытай филологиясына кіріспе: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. 34 б.
12. 《歇后语词典》温端政、沈慧云、高增德编北京出版社1984年

Материял редакцияға 26.08.2017 жылы түсті.

М.О. КӨМЕКОВА¹

¹«Тұран» университеті, Гуманитарлы-ғылым магистрі, аға оқытушы

ТҮРІК ЖӘНЕ НЕМІС ТІЛІНДЕГІ БІРІККЕН ЗАТ ЕСІМДЕРДІҢ АУДАРМАДА БЕРІЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ҰҚСАСТЫҚТАРЫ

Аннотация: Бүгінгі тіл білімі мен ғылымы туыс, әрі туыстығы жоқ әр түрлі тілдерді лингвистикалық жақтан өзара салыстыра, салғастыра зерттеудің қажеттілігін алға тартады. Ел мен ел, мемлекет пен мемлекет, халық пен халық арасындағы осындай ғаламдастыру кезеңі екі қауымның бірін-бірі түсінісу құралы болатын, ой мен ұғымның, өнердің әсемдігі мен әдемілігін, ғылым мен білімнің тереңдігін, әдебиет мазмұнын дәлме-дәл жеткізе алатын аударманың өзектілігін алға тартады. Бүгінгі таңда еліміздегі білім беру саласында әлемдік беру кеңістігіне шығуға бағытталған жаңа жүйе құрылымы негіз алуда. Мемлекеттерде ықпалдасып ынтымақтастық негізінде қарым-қатынас орнатуда, сондай-ақ, ғылым мен нарықтық экономика мәселелерін шығармашылықпен халықаралық деңгейде шешуде, олардың арасында тиімді рухани-мәдени, әлеуметтік-саяси байланыс орнату мәселесі қоғамдағы ең көкейкесті стратегиялық бағыт болып табылады.

Тақырып: Түрік және неміс тіліндегі біріккен зат есімдердің аудармада берілу ерекшеліктері мен ұқсастықтары

Түйін: Бұл мақалада түрік және неміс тіліндегі біріккен зат есімдердің аудармада берілу ерекшеліктері мен ұқсастықтары жағы қарастырылады.

Тірек сөздер: тіл, лингвистика, аударма, салыстыру.

Тема: Передачи имен существительных в переводе на немецком и турецком языках: различия и особенности.

Резюме: В этой статье рассматривается передачи имен существительных в переводе на немецком и турецком языке, различия и сходство.

Ключевые слова: язык, лингвистика, перевод, сравнение.

Subject: Features and similarities of compound noun translation in german and turkish

Abstract: This article deals with the transfer of nouns in German and Turkish, differences and similarities.

Keywords: language, linguistic, translate , comparative.

Түрік тіліндегі және неміс тіліндегі біріккен зат есімдер мәселесі жөнінде өркениетті қоғамның жалпы экономикалық әл-ауқаты, саяси кеңістігі, ғылыми көкжиегі мен мәдени тереңдігі, әдеби мұрасы барынша гүлденіп, жетіліп, абсолюттік шындыққа жақындау үшін тығыз қарым-қатынас екіжақты рухани, мәдени коммуникациялық байланыста болу адамзат қоғамының дамуындағы алғышарттарының бірі болып отыр. Сондықтан да тілдік қарым-қатынас маңызды рөл ойнайды[1].

Екіжақты өзара түсінісуде дәнекер болатын тілдік факторлардың, әсіресе ойдың, өнердің, әдеби мазмұнының құндылықтарын өзге халыққа таныстыруда көздейтін аударманың маңызын атап өту керек.

Бүгінгі тіл білімі мен ғылымы туыс әрі туыстығы жоқ әртүрлі тілдерді лингвистикалық жақтан өзара салыстыра, салғастыра зерттеудің қажеттілігін алға тартады.

Ел мен ел, мемлекет пен мемлекет, халық пен халық арасындағы осындай ғаламдастыру кезеңі екі қауымның бірін-бірі түсінісу құралы болатын, ой мен ұғымның, өнердің әсемдігі мен әдемілігін, ғылым мен білімнің тереңдігін, әдебиет мазмұнын дәлме-дәл жеткізе алатын аударманың өзектілігін алға тартады. Бүгінгі таңда еліміздегі білім беру саласында әлемдік деңгей кеңістігіне шығуға бағытталған жаңа жүйе құрылымы негіз алуда. Мемлекеттерде ықпалдасып ынтымақтастық негізінде қарым-қатынас орнатуда, сондай-ақ, ғылым мен нарықтық экономика мә-селелерін шығармашылықпен халықаралық деңгейде шешуде, олардың арасында тиімді рухани-мәдени, әлеуметтік-саяси байланыс орнату мәселесі қоғамдағы ең көкейкесті стратегиялық бағыт болып табылады [1].

Аудармашы аударылатын кітаптағы оқиға мен ойды, соны дүниені, соны өмірді, сол органы өз көзімен көріп тұрғандай ойша қабылдап, оның әрбір ұсақ бөлшегіне дейін бойына сіңіріп алатындай, аударылатын тілдің бар мүмкіншілігімен оқушыларына айтып немесе жеткізе білуі керек. Сондықтан аудару барысында біз материалдың өте аз болғандығы үшін біз тек қана сөздіктерді алуды ұйғардық. Біз «Turkisch Deutsch, Deutsch Turkisch Wörterbuch» сөздік кітабындағы сөздерге тоқталдық.

Транслитерация – сөздердің айтылуы мен жазылуын айтамыз, яғни аударма процесінде мемлекет аттары айтылуы мен жазылуындағы ерекшеліктер.

Сөзбе-сөз аудару тәсілі

«Сөзбе-сөз» тәсілі тілдік единицаның (сөздің, сөз тіркесінің) сыртқы нысанын, ішкі мазмұнын нақпа-нақ; сол қалпында аудару дегенді білдіреді» дейді. Демек, түпнұсқа мәтіндегі бірлік *өзінің* «табиғи» баламасымен алмастырылады, түпнұсқа мәтіндегі бірлік ұғымдық-мазмұндық, стильдік қызметінде, экспрессиялық қызметінде елеулі айырмашылықтар жоқ; аударма тіліндегі бірлікпен алмастырылады [2].

Түпнұсқа тіліндегі бірлікті аударма тіліндегі бірлікпен алмастыруда сөздіктегі сәйкестіктер пайдаланылады.

Жалпы сөзбе-сөз аударуда сөздердің мағынасын, құрылымын, грамматикалық формасын толығымен сақтап қалады, әрі бұл сәйкестік өте қарапайым сипатта болады да, түпнұсқа тіліндегі бірлікті аударылатын тілдегі бірлікпен «автоматты» түрде алмастыруға мүмкіндік береді [3].

Түсіндірме түріндегі аударма тәсілі.

Түсіндірме түріндегі аударма тәсілі аударматанудың теориялық және практикалық мәселелері талданатын әдебиеттердің барлығында да екінші тілде мағыналық-ұғымдық көлемі жағынан сәйкес келмейтін сөздер тобын, яғни баламасыз лексиканы аудару тәсілі ретінде сипатталады және бұл аудару тәсілінің ерекшелігі – түпнұсқа тіліндегі бірліктің мағынасының аударма тіліне жайылмалы синтаксистік құрылымдар арқылы берілуінде.

Ғалым Е.Жеребцова түсіндірме түріндегі аудару тәсілінің бұдан басқа да белгілерін анықтайды. Оның пікірінше, түпнұсқа бірлігі мен оның аударма тіліндегі баламасының арасында лексикалық парапарлық болмайды немесе бұл парапарлық едәуір төмен болып келеді, аударма тіліндегі баламаның ішіндегі синтаксистік байланыс әртүрлі болады, түсіндірме түрінде аударма жасау іс-әрекетінің автоматтылығы сөзбе-сөз аударуға қарағанда әлдеқайда төмен [4].

Түсіндірме түріндегі аударма тәсілінде біз көрсетілген мысалдармен ғана тоқталдық. Бұл салада материалдар өте аз зерттелінген және сөздікте біріккен зат есімдер шектеулі түрде берілген [5].

Біріккен зат есімдердің аудармадағы ерекшелігі немесе біріккен зат есімдерді аудармадан тыс қалдыру

Біріккен зат есімнің аудару барысында түсіріліп тасталуы деп, аудармада мағынасы жағынан аса маңызды емес немесе контексте оңай қалпына келтірілетін, семантикалық жағынан басы артық сөздерді аударма тілінде беруден бас тарту деп түсінеміз.

Аудару кезінде түсіріліп тасталынатын түпнұсқа бірлігі әдетте ақпарат беру экспрессия туғызу жүгі жеңіл функционалды қызметі қосалқы элементтер болып келеді.

Аудару барысында түрік тіліндегі жай сөздің аудармада неміс тілінде біріккен зат есім болуымен ерекшеленеді [6].

Сөз мағынасын нақтылау және жалпылау тәсілі

Сөз мағынасын нақтылау түпнұсқадағы сөздің сөздіктегі сәйкестігі болмаған жағдайда, сондай-ақ қолданған тілдік бірлік жалпы атау, жергілікті тіл ерекшелігі болған жағдайда игерілетін амал [7].

Сөз таңдау тәсілі тектік атауды түрлі атаумен, мағынасы көмескі сөзді неміс тілінің айналымында бар балама нормасымен алмастыру арқылы жүзеге асырылады.

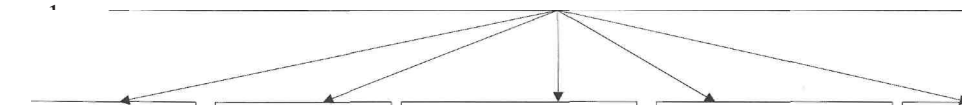
Өртүрлі халықтардың айнала қоршаған ортаны танып-біліп, заттарды, нәрселерді, ұғымдарды және құбылыстарды түр-текке ажыратып атауында айырмашылықтың болуы – заңды құбылыс. Түртек ұғымдарының әр халықтың өз ұғымына сай қалыптасқан аударма процесінде берілуі лингвоэтикалық құзыреті деңгейіне байланысты түпнұсқадағы түрлік атауымен алмастырылуы[8].

Аударма түрлеріне келтірілген барлық мысалдар схема түрінде көрсетілген.

Қорыта айтқанда, әр адамның азаматтық қасиеті – өз халқын, өзінің атамекенін қалай сүюімен, өз ана тілін қалай білуімен өлшенбек. Әркімнің тілге деген құрметін өз анасына, өз ұлтына, өз Отанына деген құрметінен білуге болады. Түрік тіліндегі біріккен зат есімдер сөзжасам құрылымы жүйесіндегі айырмашылықтарымен түсіндіріледі және түрік тілінде көбінесе аффиксоидтар арқылы беріледі. Ал неміс тіліндегі біріккен зат есімдердің сөзжасамдық тұлғасы, яғни біріккен зат есімдердің ауқымды пайдалануында, көбінесе біріккен зат есім болып келуімен және біріккен сөз семантикасында сақталуымен ерекшеленеді [9].

Неміс тіліндегі біріккен зат есімдердің өнімдік дәрежесі түрік тіліндегі біріккен зат есімдердің өнімділік дәрежесіне қарағанда әлдеқайда жоғары [10].

Біріккен сөздерді типологиялық тұрғыдан салғастыра талдау түрік және неміс халықтарының әлемдік тілдік бейнесін анықтады, сол арқылы бүгінгі адамзат қоғамындағы ең өзекті мәселе болып табылады[11]. Елімізде аймақтық интеграциялық процестерді дамытудағы екі ел арасындағы аударманың рөлі халықаралық қатынастар жүйесінде маңызды орын алмақ.

Түрік тіліндегі біріккен сөздердің аудармада берілу жолдары				
Сөзбе-сөз аудару тәсілі	Транслитерация	Түсіндірме түріндегі аударма тәсілі	Аудармадағы ерекшелігі немесе біріккен сөздерді аудармадан тыс қалдыру	Сөз мағынасын нақтылау және жалпылау

Бұл тәсіл жалпы сөзбе сөз аударуда сөздердің мағынасын, құрылымын, грамматикалық формасын толығымен сақтап қалады. Мысалы: Doğumünü - Geburtsag Dudakboyası Lippenstiff Ortaokul Mittelschule	Бұл сөздердің айтылуы мен жазылуында бірдей мағынада беріледі. Сондай-ақ халықаралық сөздердің аттары; Мысалы: Sinus - sinus Santigramm -Zentigramm Radyo - Radio Semaver - Samowar Studio - Studio Videotyp - videoband	Бұл аудару тәсіл ұғымдық көлемі жағынан сәйкес келмейтін сөздер тобы, баламасыз лексиканы аудару тәсілі ретінде, түпнұсқа тіліндегі бірліктің мағынасының синтаксистік құрылымдар арқылы берілуінде Мысалы: 1. Pehlivan — giireş у арап кіші Ringkämpfer — das ist ein kraftiger Mensch, der am Ring Wettkampf 2. Marsandiz - yalnız esya taşıyan tren katori yük treni, hamal katan Güterzug - das ist ein Zag für die Lieferung der Güter oder War en. 3. Seccade - iistiinde namaz kılan bez Gebetsteppich - das ist ein tep-pich für Moslemsgebet 4. Misafirperver - misafir sever konuk sever Gastfreundliche der Gastfreundliche Fran die Besuch empfangen liebt.	Бұл тәсіл аудару барысында түрік тіліндегі жай сөздердің аудармада неміс тілінде біріккен зат есім болып беріледі. Мысалы: fecir — Morgendam-merung Adet — Stükzahl Akibet — End-ergebnis Akis — Wider-schein Akrep — Stun-denzeiger Diet— Werkzeug Ariza — Zwischenfall	Бұл тәсіл тектік атауды түрлік атаумен, мағынасы көмескі сөзді неміс тілінің айналымында бар балама нормасымен алмастыру арқылы жүзеге асырылады Мысалы: Esas — Funda-ment n; Basis f, Grundlage; Hauptsache f Fırın Buckofen, Buckerei Gerçeklik - Nah-rheit, f, Relitat f Hava - Luft f, Wetter n, Atmosphere f, Lust f, Neigungf Никит- Gewalt f, Urteil n, Bestimmungf; Wirkung Ihtiyaç — Bedurffnis n, Bedarf m Hikaye, öykü -Novelle
---	--	---	--	--

ӘДЕБИЕТ

1. Türkçe yayınları. – Istanbul, 2004. – P. 16.
2. Türkçe Dil kurumu Imla kılavuzu. –Ankara, 2004. – P. 49.
3. Архипов Ф.А. Самоучитель перевод с немецкого языка на русский. –М., 1991. –С. 56-62.
4. Айнабекова Т.А. Неміс тіліндегі біріккен зат есімдердің және олардың қазақ тіліндегі баламасы: филол. ғылым. канд. дисс. – Алматы, 2004. – С. 75-79.
5. Жеребцова Е.А. Особенности функционирования немецких сложных существительных и их влияние на процесс перевода: дисс. канд. филол. наук. М., 1997. – С. 106-111.
6. Блакар Р. Язык как инструмент социальной власти // Язык и моделирование социального взаимодействия. Благовещенск: Благовещенский гуманитарный фонд им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 1998. – С. 88-125.
7. Болинджер Д. Истина – проблема лингвистическая // Язык и моделирование социального взаимодействия. – Благовещенск: Благовещенский гуманитарный

фонд им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 1998. – С. 23-44.

8. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – М.: Школа «Языки славянской культуры», 1997. – 576 с.

9. Вайнрих Х. Лингвистика лжи // Язык и моделирование социального взаимодействия. – Благовещенск: Благовещенский гуманитарный фонд им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 1998. – С. 44-88.

10. Добросклонская Т.Г. Вопросы изучения медиатекстов. – М.: Едиториал УРСС, 2000. – 288 с.

11. Желтухина М.Р. Тропологическая суггестивность масс-медиального дискурса: о проблеме речевого воздействия тропов в языке СМИ: Монография. – М.: Ин-тут языкознания РАН; – Волгоград: Изд-во ВФ МУПК, 2003. – 656 с.

12. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Язык и моделирование социального взаимодействия. Благовещенск: Благовещенский гуманитарный фонд им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 1998. – С. 126-173.

Материял редакцияға 24.08.2017 жылы түсті.

З.САДЫРБАЕВА¹

'ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ӨСІМДІКТЕР ДҮНИЕСІНЕ ҚАТЫСТЫ ТАҚЫРЫПТЫҚ-МАҒЫНАЛЫҚ СИПАТЫ

Аннотация: Өсімдіктер дүниесі туралы сөз қозғасақ, осы атаулардың ана тіліміздің сөздік қорын тереңдетіп зерттеп, саралап, оның тақырыптық-мағыналық топтарын жіктеу арқылы халқымыздың тіл байлығын, өмірін, кәсіби бірлігін анықтауға болатынын көреміз. Қазақ халқы өзін қоршаған табиғаттағы өсімдік дүниесіне тым ерте кезден көңіл бөліп қана қоймай, күнделікті күйбең тірліктің ортасында әрбір шөпті танып, анықтап ажыратты. Сонымен, біз өсімдік атауларын этнолингвистикалық тұрғыдан халқымыздың тұрмысындағы әдет-ғұрпын, салт-сана, наным-сенімін, шаруашылық жүргізу дәстүрі, тарихи оқиғалар тұрғысынан, ұлттық ерекшеліктерімен т.б. қасиеттерін айқындауға болады. Өсімдіктің пайдалы-зияндылығын, малға жұғымды-жұғымсыздығын, оның иісі мен түр-түсін, емдік қасиетін айқындай білуі туралы болмақ. Тілімізде көп кездесетін әлі де болса анықтауды қажет ететін өсімдіктер дүниесіне ерекше көңіл бөлініп келетіні жайлы айтылады.

Тақырып: Жер-су атауларының өсімдіктер дүниесіне қатысты тақырыптық-мағыналық сипаты

Түйін: Мақалада қазақ халқы өзін қоршаған табиғаттағы өсімдік дүниесіне тым ерте кезден көңіл бөліп қана қоймай, күнделікті күйбең тірліктің ортасында әрбір шөпті танып, анықтап ажыратты. Сонымен, біз өсімдік атауларын этнолингвистикалық тұрғыдан халқымыздың тұрмысындағы әдет-ғұрпын, салт-сана, наным-сенімін, шаруашылық жүргізу дәстүрі, тарихи оқиғалар тұрғысынан, ұлттық ерекшеліктерімен т.б. қасиеттерін айқындауға тырыстық.

Тірек сөздер: өсімдік, этнолингвистика, байырғы, егіншілік, шөп, гүл, шаруашылық.

Тема: Тематико-смысловый характер в отношении наименований к миру растений

Резюме: В статье казахстанский народ не только заметил природу окружающей растительности очень рано, но и обнаружил и нашел каждую траву среди повседневной жизни. Итак, мы говорим об этнолингвистическом наследии названий растений с точки зрения обычаев, традиций, убеждений, традиций экономики, исторических событий, национальных особенностей и т.д., мы попытались определить их свойства.

Ключевые слова: растения, этнолингвистика, местный, трава, сельское хозяйство, цветы, хозяйство.

Subject: The thematic-semantic character with respect to names for the world of plants

Abstract: The Kazakh people not only noticed the nature of the surrounding vegetation very early, but also discovered and found every grass among everyday life.

So, we are talking about the ethnolinguistic heritage of plant names from the point of view of customs, traditions, beliefs, traditions of the economy, historical events, national characteristics, etc., we tried to determine their properties. It is about the ability of plants to determine its usefulness and harmfulness, its uncertainty, smell, color, healing properties.

Keywords: plant, ethnolinguistics, local, grass, flower, agriculture, economy.

Әрбір тарихи кезең, қоғамдық құбылыстар тілде де өз таңбасын қалдырып отыратыны белгілі. Өйткені ол қоғамдағы тарихи, әлеуметтік, мәдени, рухани өзгерістердің айнасы десе де болады. Сондықтан да өсімдіктер дүниесі туралы сөз қозғасақ, осы атаулардың ана тіліміздің сөздік қорын тереңдетіп зерттеп, саралап, оның тақырыптық-мағыналық топтарын жіктеу арқылы халқымыздың тіл байлығын, өмірін, кәсіби бірлігін анықтауға болатынын көреміз.

Қазақ халқы өзін қоршаған табиғаттағы өсімдік дүниесіне тым ерте кезден көңіл бөліп қана қоймай, күнделікті күйбең тірліктің ортасында әрбір шөпті танып, анықтап ажыратты. Сондай-ақ өсімдіктің пайдалы-зияндылығын, малға жұғымды-жұғымсыздығын, оның иісі мен түр-түсін, емдік қасиетін айқындай білді. Халқымыз үшін өмірлік мәні болғандықтан да, өсімдік атауларын ол зерделеумен келеді. Өсімдіктердің әрқайсысын өзіндік қасиетіне қарай айдар тағып, ат қойып, керегін өз игілігіне жарата білді. Сондықтан да болар, тілімізде көп кездесетін әлі де болса анықтауды қажет ететін өсімдіктер дүниесіне ерекше көңіл бөлініп келеді. Ғалымдардың айтуынша, қазақ жерінде 6 мыңға жуық өсімдік түрі өседі екен [1, 5]. Жалпы «өсімдік» атауы 1926 жылы Мәскеуде шыққан «Ботаникалық терминдер сөздігінде» бірінші рет қолданысқа түскен болатын. Сөздіктегі осы атаулардың Қазан төңкерісіне дейінгі және одан кейінгі кездерде жарық көрген бір тілді және екі тілді, салалық сөздіктерге енгені аз екен. Ғалым Б.Қалиевтің [1, 94-98] мәліметі бойынша, «Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігіне» 736 өсімдік атауы енген. Оның 649-ы таза қазақша атаулар. Бұл атаулардың 299-ы бір түбірден, қалған 350-і екі түбірден тұрады. Жалпы, профессор Б.Қалиев өз еңбектерінде алғаш рет өсімдік атауларының уәжділік құрылымына жүйелі түрде талдау жасады. Ғалым Ш.Күркебаев «Өсімдік мүшелері мен олардың құрылым-құрылысына қатысты терминдер» атты зерттеуінде жалпы өсімдікке қатысты тілдік бірліктердің терминдік сипатын ашса, Ш.Сейітова өсімдік атауларының негізінде пайда болған тұрақты тіркестердің этнолингвистикалық ерекшелігін қарастырған болатын. Бұл зерттеулер ғылымның дамуына өзіндік үлес қосты.

Дегенмен, қазақ тілінде өсімдік атауларын әлі де болса жинастыру қажет екені сөзсіз. Өйткені қазақ жерінде әлі де болса зерттелмей жатқан өсімдіктер бар екені белгілі.

Сонымен, біз өсімдік атауларын этнолингвистикалық тұрғыдан халқымыздың тұрмысындағы әдет-ғұрпын, салт-сана, наным-сенімін, шаруашылық жүргізу дәстүрі мен тарихи оқиғалар тұрғысынан, ұлттық ерекшеліктерімен т.б. қасиеттерін айқындауға тырыстық. Өсімдіктердің ерекшеліктері мен олардың өздеріне тән атқаратын қызметіне байланысты бірнеше топқа бөліп қарастыру – тіл білімі дәстүрінде бар қағида. Өйткені кез келген тілдік құбылысты, оның тілдік заңдылықтарына ғана сүйеніп емес, сонымен қатар халықтың дүние танымына, салт-дәстүріне, ұлттық болмысымен байланысты зерттеу мәнді де маңызды нәтиже берері сөзсіз. Сонымен қатар этимологиялық тұрғыдан зерттеу де қажетті істердің бірі. Академик Ә.Қайдаров, проф. Е.Жанпейісов, А.Нұрмұхамедов, Ш.Сарыбаев,

Б.Қалиев, Т.Жанұзақов сынды ғалымдар тарапынан бұл салада біраз жұмыс қарастырылғаны да мәлім. Әсіресе бұлар этнолингвистика саласының мақсат-мүддесін айқындап, болашақ зерттеушілерге жол сілтеді.

Сонымен, өсімдікке, басқа заттарда да ат қоюда қазақтан асқан шебер жоқ десе де, артық айтқандық болмас. Қазақ халқының көшпенді ғана емес, байырғы егіншілік мәдениеті болғанын тек тарихи және археологиялық материалдар негізінде ғана емес, тілдік дерек арқылы да айғақтауға болады. Дәстүрлі шаруашылықты жете игеру нәтижесіндегі халқымыздың еңбек тәжірибесі, әдет-ғұрпы, наным-сенімі, материалдық, рухани, мәдени келбеті сол негізгі кәсібінен туындаса керек. Өсімдік атауларының мағыналық сипатына қарай топтасақ, төмендегідей болмақ.

Жалпы, қазақ малға жайлы жайылым болатын шөбі шүйгін, сазды жерлерді: *ақөлең, бақбақ, бозжусан, жапырақты, жатақсаз, құрымбай сазы, майсаз, отсаз, ашылы, белащы* т.б. шөп түрлері өсетін жерлерді, егін шаруашылығына байланысты: *егіндібұлақ, қырман, таран, таранышы, алмалы, талдыбұлақ, талдысай, теректі, қарағайлы, доланалы, қайыңдыбұлақ, жүзгендісай, шағыл, жыңғылды, шеңгелдіөткел, итмұрынды, қамыстысай, қамыстытөбе, көкпекті, теріскенді, ишелі, шилібастау, шиліөзен* т.б. шөптер өсетін жерлерді таңдай білген. Осыған орай, реңкке байланысты шөптерден тұратын топонимдерді жиі кездестіреміз. Мысалы, *қызылқайың, қызылжиде, қарағаш, қарашілік, қаражиде, қараүйеңкі, көктал, көкжиде* т.б. арқылы жасалған жер-су атаулары да сол жердің құнарлығын білдіреді.

Жер-су атаулары болып саналатын өсімдіктерді түр-түс, пішін-көлем, иіс-дәміне, т.б. қасиеттеріне байланысты тақырыптық топтарға бөліп қарастыруға болады. Олар мыналар:

1. *Түр-түсіне байланысты: аққурай* «белый бурьян» – «псоралея»; сарғалдақ «желтый цветок» – «лютик»; *қарақат* – «смородина» (черная ягода); *Қымыздық* – дәні қымыз тәрізді қызыл жапырақты өсімдік; *қара жусан* – сабағы жуан, биіктігі 50-70 см-дей жусанның түрі. Оны мал аса сүйсініп жейді; *қара сарымсақ* – «кішкене ғана көкшіл гүлі бар өсімдік». Оны сиыр, қой малы (ащылаған мал) жақсы жейді.

2. *Пішіміне байланысты: таңқурай* – бүлдіргенге ұқсас биік қурайлы шөп; *сиыркүйірық* – сиырдың құйрығына ұқсас болып шығатын өсімдік. Сиыркүйірықтың жапырағы болмайды. Басында тұқымы болады. Түйе жейді, уақ мал жемейді; *балықкөз* – көз-көз болып шығатын уақ өсімдік; *торғайоты* – биіктігі 10-15 см-дей. Мұның дәнін торғайлар жақсы жейді; *түйетабан* – «верблюжья лапа» – «наголоватка бестебельная»; *қозықұлақ* – «ухо ягненок» – «тополь пирамидальный».

3. *Мөлшер-көлеміне байланысты: майдашөп* – «мелкая трава» – торица; *байтерек* – «большой тополь» – «тополь пирамидальный».

4. *Исіне байланысты: жұпаргүл* – ароматный цветок; сасық – вонючий, зловонный – дорема.

5. *Дәміне байланысты: ащы* – горький – солянка; *тәттітамыр* – сладкий корень – солодка голая.

6. *Дыбысына байланысты: торсылдақ* – «глухой звук» – «осока пузырчатая» или «раздутая», *шиқылдақ*: пищать – «касатик».

7. *Өсетін жеріне байланысты: субұрыш* – «водяной перец-горец», перечный»; *таусағыз* – «горный получуконос-козелец».

8. *Өсетін уақытына байланысты: наурызшешек* – март-цветок – примула, первоцвет; *түнсұлу* – «ночная красавица» – «дрема ночецветная».

9. *Өсу ерекшелігіне байланысты. иіртамыр* – «извилистый корень-аир», «горный корень»; *қисықмұрт* – «кривые усы» – «сорт дыни».

10. *Семантикалық қасиеті: қандағаш* – «кровоное дерево-ольха»; *сүтшөп* – «молочная трава» – «латук»; *утамыр* - «ядовитый корень-вех».

11. *Қасиеті: әйбәтмия* – «изыщная солодка-сферофиза»; *жұмсақжеміс* – «мягкий плод – мягкоплодник»; *құрғақшөп* – «сухая трава – сушеница»; *қотырот* – «корявая трава – скабиоза».

12. *Сандық: қырықбуын* – «сорок узлов – хвош»; *мыңбас* – «тысяч голов – тысячеголовник»; *үшқұлақ* – «три уха-клевер пользучий».

13. *Қызметіне: шайшөп* – «чайная трава – бессмертник»; *киікоты* – «сайгачья трава – зизифора»; *қазжуа* – «гусиный лук»; *қайызғақшөп* – «трава от перхоти – чистец»; *тісдәрі* – «зубное лекарство – зубянка».

14. *Аңдардың атаулары: бөлтірік* – «волчонок – переступень белый»; *тарғақ* – «трехперстка – ежа»

15. *Түрлі заттар: дүңгіршек* – «кожаный сосуд» – «кубышка желтая»; *шайыр* – «смола – ферула».

16. *Топонимдер мен этнонимдер атауы: Алматы апорты* – «алматинский апорт», *бұхар алхорысы* – «бухарская слива», *африка тарысы* – «африканское просо», *морокко апельсині* – «морокканский апельсин».

17. *Антропонимдер: Баубекқурай* – «бурьян баубека, конопля»; *Данияр* – «қауынның түрі». *Қызжібек* – «раушангүлдің түрі».

18. *Жас ерекшелігіне байланысты: кемпіршөп* – «старушья трава-акантолимон»; *келіншекбоз* – «невестка ковыль» – «ковыль красивейший»; *еркекшөп* – «мужчина трава – житняк»; *катынжаңғақ* – «женщина орех – афлатуния».

19. *Жеуге болмайтын, улы өсімдік: миқарақат* – «собачья смородина»; *чытыр* – «кой, сиыр малының жауы». *Жаңбыр қалың болғанда құмды жерге шығады.*

20. *Түр-пішінінің үлкен-кішілігіне қарай: ат, түйеге байланысты қойылатын, кіші болса, торғайға, тышқанға ұқсатылған өсімдіктері. Көптікті білдіретін сөздер: қырық пен мың: қырықтамыр* – «многокоренник», «сорок корней», *мыңжапырақ* – «тысячелетник».

Дегенмен, әлі де болса ресстрге енгізілмеген өсімдік атаулары баршылық. Мысалы, **Арқар жусан** таулы жерге, тас-тасқа, күңгейге шығатын жусан түрі. Арқарлар оны күзде жейді. Арқар жусан иісті болады. Боз жусан түрі – боз, сабағы аласа жусан. Балықкөз сорлауыт жерде өсетін, тамыры тереңге бармайтын аласа өсімдік. Балықкөзді ешкі сүйсініп жейді. Бұйырған далалы, қырқалы жерде өсетін, тарам-тарам болып шығатын өсімдік. Бұзаубас тақырға шығатын, басында дәні бар өсімдік. Бұзаубасты қой жейді. Бөлтірік жалғыз-жалғыз болып шығатын улы шөп. Жалманқұлақ түрі көк, қыста да қурамайтын шөптің түрі. Күреңсе таулы жерде өсетін өсімдік. Күреңсені жылқы сүйсініп жейді. Киеліжүн таудың басына шығатын қысқа шөп. Күйреуік басы шашақ-шашақ, түбі бірігіп шығатын өсімдік. Көкқасқа құмдақ жерге шығатын, түйе сүйіп жейтін шөп. Шағыр жусан ойда, далалы жерде биік болып өсетін жусан түрі. Көкпек жусанның сүйекті түрі. Көкпектің басын қой жейді, оны отын үшін де пайдаланады. Қаратұяқ дәні қонақ дәнідей далалы жердің өсімдігі. Қырықбуын буын-буын болып өсетін өсімдік. Бозот бетеге, күреңсе сияқты шалғын шөп, тау шөбі. Қараматау түп-түп болып

өсетін өсімдік. Ол Іле бойында жиі кездеседі. Құлқайыр басы гүлді, биік болып өсетін өсімдік (шығу тегі: гүл-и қаһирә, яғни қайыр гүлі).

Қоянжын шөлді жерге өсетін, түйе жейтін шөп. Қоянсүйек тарамдалып, түзу болып шығатын тікенді, түбі тамырлы өсімдік. Қылша тастақ жерге тарам-тарам болып шығатын өсімдік. Қылшаны көктей отқа жағып, күлін насыбайға салады.

Қазақ тілінде жиі кездесетін өсімдіктердің ерекшеліктеріне тоқтасақ, ол сыртқы келбетіне қарай былай топтастырылды: Аю қурай – «дягиль лекарственный, медвежий курай»; Итмұрын – «можжевельник»; итсигек – «басында дәні бар, тамыры жерге тік кететін өсімдік». Итсигектің дәні аса көрінбейді.

Сондай-ақ көршілес туысқан тілдерде де өсімдік атауларында ортақтықтар баршылық. Мысалы, қазақ-башқұрт тілдерінде *қат* сөзі («жеміс», дән) жеке айтылмайды. Мысалы, *қарақат*. Бұдан туындайтын қорытынды: «қат»сөзі жеке түбір ретінде негізгі және туынды сөздерде ғана және фразеологизмдерде жиі кездеседі.

Егінге, ауылшаруашылық өніміне, арық-атызға байланысты кейбір сөздерде де ұйғыр тілінің әсері байқалады. Мысалы: *беде жоңышқа* (ұйғ. бәдә), *көмбеқонақ* – *жүгері, кәуе* – *асқабак, оспа* – қас бояйтын шөп, *чілге* тез пісетін қауын түрі, *пәлек* желілеп өсетін сабақты (ұйғ.– пәлек), өсімдік *бақал бидай, тары сабаны*(ұйғ.– пахал), *еңлік* – бет бояйтын шөп (ұйғ.– әнгик) т.б.

Сондай-ақ, қазақ жерінде бір түрі ғана өсетін өсімдіктердің әртүрлі аталуы жиі кездеседі. Олар айтылуы бірдей болғанымен, әр жерде әртүрлі шөп түрін білдіреді. Мысалы, Ажырық – тамырлары айқасып өсетін өсімдік. Оны көк күйінде мал жемейді. Күзге қарай сиыр малы жейді. Ал Қызылорда өңірінде осы аттас өсімдік – ажырық құмды жерге өсетін тамыры ұзын, түсі жуаға ұқсас өсімдік түрі [2, 152].

Еркек – құмды жерде шоқ-шоқ болып өсетін, мал қысы-жазы бірдей жейтін өсімдік. Аякөз маңында бұл өсімдікті *майсасыр* дейді. Ал Көкшетау қазақтары тілінде *еркек* деп шөптің биіктеп өскен түрін айтады.

Желкен – ұзындығы 10–15 см., сабағының жуандығы саусақтай болып, тарамданып екі-үш-төрт болып шығатын шөп. Оны Семей облысының Аякөз маңында тұрғындар *жылқысарымсақ* деп атайды. Көбірген – формасы пияз тәрізді, іші қуыс, үзсе сүт шығатын таулы жерде өсетін өсімдік. Көбіргенді жеген биенің қымызы күшті болады. М.Қашқари сөздігінде *ковурген* [2, 176] *тау шоқы пиязы* деп берілген. Мұны Аякөз тұрғындары *саумалдық* деп атайды [2, 153].

Кеурек – құмды жерде өсетін шөп. Иісі кәдімгі хлорға жақын болады. Осыны Семей облысының Аякөз ауданында *күшалақурай* деп атайды.

Бүгінге дейін кең-байтақ жеріміздегі сан мыңдаған өсімдік атауларына байланысты пайда болатын топонимиялық атаулар қомақты. Профессор Т.Жанұзақовтың басшылығымен жарық көрген «Қазақстанның жер-су атаулары» атты еңбегінде: «Тарихи деректі атаулар мәдени ескерткіштердің куәсі болып табылады. Оны ғалым тілдік тұрғыдан 6 түрлі топонимдік қабатқа жіктедік. Атап айтқанда олар: көне түркі, орал тілі, араб-иран, моңғол, орыс және қазақ тілінде жасалған топонимдік қабаттар», – дейді [3]. Бұл еңбек осы салада жарық көрген тұңғыш еңбек болып саналады. Одан мысал келтірсек: **ағашты** (Ағашты); *Ағаш* (зат есім) + *ты* зат есімнен туынды сын есім жасайтын жұрнақ, яғни ағашы көп (жер) деген мағынаны білдіреді; **Аққияқ** (Аққияіс), жер, 4-ауыл, Кеңгір болысы, уезі. Ақ (сын есім)+қияқ (зат есім) сөздерінен жасалған. Атаудың қияқ шөбінің

ен даланы алып, көп өсуімен байланысты қойылғаны байқалады; **Алатыршілік** – атауын Е.Қойшыбаев «Алатау, Алабота, т.б. атаулардағы анықтауыш ретіндегі қолданылатын қазіргі қазақ тілінде ақ пен көктің аралас келген түсіне қатысты емес, «ұлу» немесе тіпті одан да көнелеу «оло» тұлғасынан тартады. Бұл пайымдау В.В.Радловтың көп жылдар бұрын айтқан *ала* сөзінің әуелдегі *ал* түрінен туындаған – «*биік, асқақ, жоғары, ұлы, күшті*» деген пікірінен туындап тұр (Радлов, 1893) дегенге саяды. Осы пікірлерге ден қойсақ, сөз етіп отырған атаудың бірінші сыңары *ала* «*биік, жоғары, асқақ, ұлы*» мағынасын береді, ал екінші сыңардағы *атыр* моңғол, көне түркі тіліндегі *тұр, тур – қорған, қамал* деген сөздің дыбыстық тұрғыдан өзгерген түрі деп қарастыруға болады. Олай болса, *Алатыр* атауының мағынасы, *биік қорған, қамал*, ал атаудың үшінші сыңары *шілік*– жіңішке бұта. Атаудың толық мағынасы айналысына *шілік* көп өскен *биік қорған, қамал*; **Алтықарағай** – бұл жерде бір кезде алты қарағай өсіп тұруына байланысты қойылған; **Апағдықарағай** – *апан* және *қарағай* сөздерінің қосылуынан жасалған. Қалың қарағайдың арасында апаны бар екеніне меңзейтін атау; **Аралағаш** – далада бір топ ағаш өсіп тұруына байланысты берілген атау; **Аралтөбе ақши** – *арал* және *ақ+ши* сөздерінен жасалған. Аралға ұқсас төбеде *ақши* өсіп тұрғанын білдіреді; **Балакөкпекті** – мағынасы «*көкпек шөбі өсетін көлемі кіші жер*» дегенді білдіреді; **Бесқона** – «қамысы қалың болып өсіп кеткен көлді, сулы жерді» айтады; **Бидайық** – *бидайық* деп жазғытұрым қар суы жатып, жазда шөп биік те қалың болып өсетін жерді айтады. Сонымен, атаудың мағынасы «*бұл жерде бидайық бар*» екенін білдіреді; Босағатал – атаудың немесе сайдың тар етегінде өскен тал деген мәндегі атау. Мағынасы, босағаға ұқсап өсіп тұрған тал; Домбалқарағай – «үлкен, жуан қарағай өскен жер», т.т.

Ал енді осы жоғарыда көрсетілген ағаш атауына тоқталсақ, ағаштардың бой көтеріп өсуі, көктеуі, жазда жапырақ жайып, күзде сарғая солуды алғашқы адамдарды керемет таңғалдырған. Бұл құбылыстарға қарап, ертедегі ағашты тірі жанға балаған. Олардың ойынша, ағаш адам тәрізді сезіне біледі, ауырады, жылайды, ашу шақырып, кектене де білген.

Бабалар аруағына табыну ғұрпы мифтік ұғымдарды қалыптастырған. Оның мәнісі сол дәуірдегі адамдардың ағашты паналап, жемісімен күн көруінен басталса керек. Мұның өзі оларды өздерін ағаштан жаралдық деген нанымға итермелеген болса керек-ті. Ел арасында *Қайыңбай, Шынарбай, Терекбай* деп келетін адам аттарының түпкі негізі осыдан туса керек. Бұдан туатын қорытынды – адам мен табиғат бір негізден тараған. Бұдан табиғат құрыса, адам да құриды деген ұғым туындайды. Сондықтан да оны өмір ағашы деп те атаған. Қазақстанның қайсыбір жерлерінде *Қарағайлы, Шыбықты, Шеңгелді, Шілікті, Теректі* т.б. жер-су атаулары осыдан шыққан. Өмірге енді келген нәрестелерге ағаш пен гүлге байланысты есімдер қою арқылы «ол адам өмірінің жартысы» деген ұғым қалыптастырған. Халықтың лирикалық әндеріндегі ағаштардың ағаштарға, гүлдерге мұңын шағу, жоқтау жырларындағы көңіл айту салтынан да кездестіреміз. Мәселен, Әйтеке би өлгенде шығарылған жоқтауда оның халқына жасаған қамқорлығы төмендегіше айтылады:

Әуелеп ұшқан сұңқардай,
Білінбей кетті дерегің.
Бір бізге емес бар еді
Орта жүзге керегің,

Көлеңкелеп отырған

Құлады, халқым, терегің!

Соған қарағанда, қазақ ұғымында теректің ерекшелігі тым ертеден қалыптасқанын көреміз. Гүлдер өспей, отырғызған ағаш көктемей қалғанда «өліп қалды» дегені де содан. Халық ауыз әдебиетінде аққайың мен терекке, түрлі гүлдерге байланысты кейіптеулер, мінездеулер мен жоқтаулардың астарлы, бейнелеп айтылатыны сондықтан болса керек. Австралияда бала туған күні әлі күнге шейін ағаш отырғызады. Егер ол ағаш қисаймай тұзу өссе, баланың өмірі дұрыс болады деп болжайды.

Өсімдік атауларына байланысты сөздерді жинау диалектологтардың да назарынан тыс қалған емес. Бұл жөнінде Ш.Сарыбаев пен О.Нақысбеков, А.Шамшатова, Г.Сағидолдақызы, М.Есімболованың еңбектерінде келтірілген деректерді атауға болады. Ғалым О.Нақысбеков өз еңбегінде жергілікті ерекшеліктерге үлкен мән береді. Онда жалпыхалықтық лексикада кездеспейтін немесе тек жекедара жергілікті ерекшеліктер түрінде кездесетін өсімдік атауларына жан-жақты сипаттап, оларға лексикалық талдау жасаған болатын. Мысалы, *арқар жусан* (жусанның бір түрі), *балжуран*, *сұңғыда*, *күрөңсе*, *мортықбоз*, *дақса*, *кәтіреңкі // қатыреңкі* (ағаш) және техникалық дақылдар мен бау-бақша терминдерін келтіреді: *меке жүгері* «желтая кукуруза», *тікен жүгері* «мелкая кукуруза», *пісте //күнге бағар* «подсолнух», *тас қабақ*, *су қабақ*, *меке қабақ*, *манты қабақ* «виды тыквы» және т.б. [4].

Қазақ топонимиясының моңғолдық қабатының табиғатын зерделеген Г.Сағидолдақызы моңғолдық кірме атауларды да моңғол тілі тұрғысынан лексика-семантикалық топтастыруға ниеттенді. Ал ғалым М.Есімболова зерттеулерінде Жетісу өңіріне тән атауларға тоқталады. Онда *жүгері* сөзі әдеби тілмен бірдей айтылғанымен, қазақ тілінің кейбір сөйленістерінде оның орнына басқа да сөздер кездесіп жатады. Өзгеше де аталып кететіндігіне тоқталған. Сонымен қатар зерттеуші өз еңбегінде Жетісу өңірінде кездесетін жер-су аттарының ішінде тауларға, өзен-су, адам аттарына байланысты ғана емес, сондай-ақ өсімдік аттарымен байланысты топонимдерге тоқталған. Олар: *Аршалы*, *Алмалы*, *Талды*, *Талдыбұлақ*, *Талдысай*, *Теректі*, *Қарағайлы*, *Доланалы*, *Қайыңдыбұлақ*, *Жүзгендішағыл*, *Жыңғылды*, *Шеңгелдіөткел*, *Итмұрынды*, *Қозалы*, *Миялытүбек*, *Қамысты*, *Қамыстысай*, *Көкпекті*, *Теріскенді*, *Шилі*, *Шилібастау*, *Шиліөзен*, т.т.

Ал А.Шамшатова «Лексика злаковых культур» атты еңбегінде: жүгері атаулары туралы бөлімінде мынадай мысал келтіреді: *жүгері* атауына байланысты сөздерге аяқталған «*бала құшақтау* («начало наливания кукурузы»), *Жайдары жүгері* («один из сортов кукурузы»), *отырықтау* («посадка кукурузы»), *сота* («початок кукурузы»), *пәшектеу* («удаление лишних листьев кукурузы»), *дүмбіл* («молочный период кукурузы»), *балауыз* («период созревания кукурузы»), *сары шая* («кукуруза, оставшаяся без ухода»), *сидамдау* («очистка кукурузы от сорняков»), *жүгері қайыру* («сбор кочанов руками»), *кәшек* («остаток кукурузных стеблей»), *ақыр* («место, куда собирают кукурузу»), *башақ/пашақ* («стебель кукурузы»), *аталық* («тычинка») т.б. дейді. Мұнда зерттеуші бір ғана жүгері сөзіне қатысты қаншама сөздер пайда болатынын жеткізеді. Сондай-ақ, тары сөзіне байланысты атаулар да баршылық: *қараңыз* («место, на которое сеется просо втретий год»), *байбердіс* («белое просо, сладковатое на вкус»), *үккен* («просо, очищенное вручную»), *боз* («урожайность проса»), *қарасып бастыру* («поливка проса сразу

же после его посадки»), *көк орақ* («период созревания проса»), *жұлма* («просо с плохой урожайностью»), *тұмсығын жару* («созревшее просо»), *қонақтары* («скреспелка»), *көмей* («мера воды для полива»), *күлте десте* («сбор просав кучу»), *тышқан құлақ* («всход проса»), *ақбауыр тары*, *шаршау тары*, *ала бүйрек тары* («мелкие сорта проса»), *қызыл тары/қонақ* («красное просо»), *қоянаяқ* («сорт желтоватого проса») деп келтіреді [4, 6].

Қайсы тіл болмасын оның сөздік құрамы сол тілдің ежелгі төл және шет тілдерден алынған кірме сөздерден құралатыны баршамызға аян. Демек, бұл олардың қазақ тіліне сіңісіп кеткендігін көрсетеді. Өйткені қазақ халқы да өзінің даму тарихында көршілес көптеген елдермен қарым-қатынас жасап келгені белгілі. Сондықтан сол халықтардың тілдерінен қазақ тілінің сөздік құрамына көптеген сөздер еніп, қазақ тілінің қорын молайта, байыта түсті. Ондай қарым-қатынастар көне заманнан бастап түркі тектес башқұрт, татар, тува, өзбек, қарақалпақ, ноғай халықтары тілімен, моңғол, славян, иран (парсы, тәжік, ауған) және араб тілдерімен және орыс тілі арқылы роман, герман тілдерімен қарым-қатынас жасап келеді. Әрине, осы халықтармен қарым-қатынас жасаудың әртүрлі деңгейіне байланысты, кірме сөздердің саны мен сапа жағы да әртүрлі болып келеді. Мысалы, егін, бау-бақша өнімінің (бидай, тары, өрік, қауын, алма) байланысты ұғымды білдіртін сөздер жататыны белгілі. Дегенмен, төл сөздердің дені басқа да түркі тілдерімен ортақ болып келеді. Осындай лексикалық қатқабаттармен бірге тілімізге сіңісіп кеткен лексикалық элементтер де жоқ емес. Ондай шет тілден енген сөздер белгілі тарихи жағдайда болған қарым-қатынастың нәтижесінде пайда болды. Осы тұрғыдан қарағанда, Орталық Азия мен Византия аралығын алып жатқан ұлан-байтақ терри-торияны мекен еткен түркі тілдес ру-тайпаларының ұдайы шапқыншылыққа ұшырап отырғанын ескерген жөн. Мысалы, Александр Македонскийдің жорығы, ғұндардың босқыны, арабтардың жаулап алуы моңғолдардың шабуылы т.б. оқиғалар осы өңірдегі ру-тайпалардың өмір салтына, әдет-ғұрпына, тіліне әсер етіп, із қалдырып отырды.

Араб-парсы тілдерінен енген сөздер туралы айтсақ, қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген араб-парсы сөздерінің сөздігін жасаған Н.Оңдасыновтың шығарған еңбегінде 2000-дай парсы [6, 383], 4000-нан астам араб [6, 255, 2, 285] сөздерінің берілуі, қазақ тілінің сөздік құрамында араб-парсы сөздерінің елеулі орын алуының дәлелі болса керек. «Қазақ әдебиеті» газетінің бір санына лексикалық сандық талдау жасау арқылы газетте 1236 сөздің 15 пайызға жуығы араб-парсы сөзі екенін анықтайды. Осы және басқа мәлімет негізінде араб-иран сөздері қазақ тілінің актив лексикасында – 15, пассив лексикасында – 7 пайыздай деп түйіндейді.

Ал енді өсімдік атауларының қалыптасуының тәсілдері мен жолдарын Б.Қалиев үш түрлі тәсілмен көрсетті. Олар: *морфологиялық*, *синтаксистік* және *лексика-семантикалық*. Шынында да, морфологиялық тәсіл – өсімдік атауларын қалыптастыруда негізгі өнімді болып табылады. Олар түбір, негіз, не екі түбір – екі негізден тұратын атаулар болып табылады.

Өсімдік атауларына тән тағы бір ерекшелік – көптеген сөздер кірме қабатты құрайды. Оның өзіндік себептері де бар. Оңтүстік аудандардағы қазақтар өзбектер мен орыс халықтарымен көршілес мекендегені себепкер. Мысалы, *сақ* сөзі («собықтың қалдығы») парсы тіліндегі *саге* сөзінен алынған. *Маз бидай* (парсы тіліндегі бүктетілген, шатасқан дегенді білдіреді).

Өсімдік атауларын зерттеуде омонимдер де кездесті. Мысалы, *бағлан* – қауынның бір түрі. *Бағлан* – алты айлық қозы, *балтасап* – қайыңның түрі, *балтасап* – балтаның сабы; *сағыз* – «хондрилла», *сағыз* – «шайнайтын сағыз». Сондай-ақ «*еркекшөп* («житняк»), *сәмбітал* (верьба), *таспашөп* (астрагал), *зәйтүн ағашы* («оливковое дерево»), *тұт ағашы* («шелковница») және тағы басқаша аталуы мүмкін, мысалы: *еркек, сәмбә, таспа, зәйтүн, тұт* [2].

Сонымен, өсімдік дүниесінің адамға тигізетін әсері ерекше. Олардың тілдегі қалыптасуын, қолданысқа енуін негізге ала отырып, өзара топтастырсақ, оларды тақырыптық-мағыналық топтарға жіктеп, қарастырсақ, халықтың тіл байлығын, оның кәсіби білгірлігін анықтауға болады. Бұл жүйеде топтастыру барысында халық тұрмысындағы әдет-ғұрпын, салтын, наным-сенімін, шаруашылық жүргізу дәстүрін, тарихи оқиғалар үрдісін, ұлттық ерекшеліктер мен т.б. қасиеттердің белгісін айқындауға қатысы барлығын байқауға болады. Өсімдіктердің ерекшеліктері мен олардың өздеріне тән атқаратын қызметіне байланысты бірнеше топқа бөліп қарастыру – тіл білімі дәстүрінде бар қағида. Бұл өсімдік атауларының этимологиясын зерттеуде, түсінуде көп септігін тигізетін сөзсіз. Өсімдіктерді мүмкіндігінше өсетін жеріне, тұқымына, тегіне, гүл шоғырына қарай, жемісі мен тамыр сабағына қарай бөліп қарастыруға мүмкіндік береді. Өйткені олар халық санасында жіктеліп қалған топтар.

Топтастырудың осы бір тәсілі арқылы біз ұлан-ғайыр мол тілдік деректердің ішінен өзімізге керектілерін бөліп алып, оның табиғатын жан-жақты қарастыруға, сырына тереңірек үңіліп, тілдік сипатын, ішкі мазмұнын айқындай түсуге мүмкіндік аламыз.

Қазіргі таңда, негізінен, Б.Қалиевтің [1, 134] жіктеу принципін сүйеніп, өсімдік атауларын адам іс-әрекетінен бейтарап, табиғи жағдайда жабайы түрде өсетін өсімдіктер тобы; арнайы күтімді қажет ететін, қолдан егіліп, өсірілетін мәдени өсімдіктер тобы деп, екіге бөліп қарастырғанды жөн деп санаймыз.

Халықтық жіктеу тұрғысынан: жабайы өсімдіктер тобы; мәдени өсімдіктер тобы.

Тақырыптық жіктеуге байланысты өсімдіктердің ерекшеліктерін қарастыра отырып, біз олардың бір-бірімен тығыз байланысты жақтарын да қарастырамыз.

ӘДЕБИЕТ

1. Қалиев Б. Название растений в казахском языке. – Алматы, 1992. – 65 с.
2. Жанұзақов Т. Қазақстанның жер-су атаулары. – Алматы, 2003. – 70 б.
3. Нақысбеков О. Языковые особенности казахов Чуйской долины. – Алматы, 1963. – 42 с.
4. Есімболова М. Жетісу қазақтары тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. – Алматы, 2001. – 36 б.
5. Шамшатова А. Лексика злаковых культур. – Алматы, 1966. – 45 с.
6. Оңдасынов Н. Араб-парсы тілінің сөздігі. – Алматы, 1966. – 106 б.

Материал редакцияға 28.08.2017 жылы түсті.

S.A. ABDRAMANOVA¹

¹KIMEP University

CONCEPTUALIZATION OF HAPPINESS BY YOUNG NATIVE SPEAKERS OF KAZAKH

Аннотация: The present study analyses the way Happiness is contextualized by young native speakers of the Kazakh language who were asked to write an essay on «What is happiness?». idioms with colour components of Ақ [aқ] white and Қара [қара] black and finds out that the conceptual base of Kazakh colour terms reflects the specific perception of the world by nomadic Kazakhs who lived in close relationship with nature. Their written works were analyzed and the basic conceptualization of that notion has been elaborated. In Kazakh, the word are more than 1,000 terms that designate colours; this is mostly reasoned by Kazakhs' traditional engagement in breeding.

Subject: Conceptualization of happiness by young native speakers of kazakh

Abstract: The article reconstructs the linguocultural concept “happiness” by young Kazakh speakers who were asked to write an essay “What is happiness?”. Idioms with color components Ақ [white] and Қара [қара] are black and find out that the conceptual base of Kazakh color terms reflects the specific perception of the world by nomadic Kazakhs who lived in close connection with nature.

Key words: *happiness, perception, concept, Kazakh, language*

Тақырып: Қазақ тілінде жас сөйлеушілері санасындағы «бақыт» концептісі

Түйін: Осы зерттеуде «Бақыт дегеніміз не?» тақырыбында эссе жазуға шақырылған жас қазақ тілінде сөйлейтін жастардың «Бақыттың» контекстендірілген тәсілі талданады.

Түйін сөздер: бақыт, қабылдау, тұжырым, қазақ, тіл.

Тема: Концепт «счастье» в сознании молодых носителей казахского языка

Резюме: В статье проведена реконструкция лингвокультурного концепта «счастье» молодыми носителями казахского языка, которым было предложено написать эссе «Что такое счастье?». Идиомы с цветовыми компонентами Ақ [белый] и Қара [қара] черные и выясняют, что концептуальная база казахских цветовых терминов отражает специфическое восприятие мира кочевыми казахами, которые жили в тесной связи с природой.

Ключевые слова: счастье, восприятие, концепт, казахский, язык.

Introduction

The aim of this article is to investigate the conceptual base of the word ‘happiness’ in the perception of native speakers of the Kazakh language. For this purpose young people from the age of 19 to 22 were asked to write an essay on the way they understand the notion of ‘happiness’. Their written works were analyzed and the basic conceptualization

of that notion has been elaborated. In Kazakh, the word *e* are more than 1,000 terms that designate colours; this is mostly reasoned by Kazakhs' traditional engagement in breeding. A vast majority of colour denominations refer to colours of horses, sheep, camels and cows, for example, *Боз*[boz]whitish-grey; *Сұр*[sür]grey, pale; *Құла*[құла] light brown; *Торы*[tori]bay; *Жирен*[žiren] chestnut. Idioms are an attractive source of investigation due to the fact that they keep the memory of historical and everyday events of the nation experienced through centuries. They are mostly defined as semantically complex, compositionally permanent, morphologically and syntactically fixed, at the same time some idioms appear to vary lexically, morphologically and syntactically.

Literature review

The notion of «colour» has been the object of numerous studies; among them the well-known work on colours by Berlin and Kay [4] who elaborated a sequence of eleven basic colour terms in a fixed sequence based on studies of 78 languages. Sahlins (12) develops colour structures (a pair of white and black; a triad of red, white and black and a system of four colours: red, green, yellow and blue). Sharpe (13) describes studies based on Semantic Differential (SD), which operates with three variables: evaluation (positive to negative), potency (weak to strong) and activity (passive to active). Together with a set of bipolar adjectives (e.g., good - bad), they serve as instruments to assess dimensions of colour effect. Different studies based on SD showed that there is no relation between languages and the scale ratings of colour.

Kononov [8] conducts a semantic analysis of colour denominations in Turkic languages with a bigger focus on *Қара* ([қара] black. According to him, *Қара* has the meanings of a) Big, abundant; b) Chief, great; c) Strong, severe; d) Pure; e) Land, earth; f) North; g) Cattle, crowd, army, ordinary people, a slave, mass; and h) an intensifier of quality or characteristic. He defines *Ақ* ([ақ] white) as having the notions of 1) white; 2) pure, innocent, honest, correct, beautiful/ wonderful; 3) ash grey; 4) white of the eye; a wall-eye; and 5) dairy. Ancient Turks attached different colours to parts of the world: white referred to west, black – to north, blue – to east, and red determined south.

In Kazakh linguistics, colour denominations have been studied both from structural and semantic-cognitive perspectives. Colour designating terms in Kazakh comprise basic colours, for example, *Қызыл* ([kızı̯l] red), *Сары* ([sarı̯] yellow), *Жасыл* ([žasıl] green), *Көк* ([kök] blue), *Қара* ([қара] black), *Ақ* ([ақ] white); *Сұр* ([sür] grey); their derivatives, for example, *Көгілдір* ([kögildir] pale blue), *Күлгін* ([külgin] violet); and compound words, for example, *Сарықызыл* ([sarı̯ qızı̯l] orange). Very few studies have been done on the conceptual representation of colours in Kazakh. Laulanbekova [9] in her research points out that the Kazakhs since ancient times attached certain colours to four parts of the world, i.e., blue – to east, white - to west, red – to south, and black – to north. Kazakhs have attached much importance to the colour of 'blue' which was associated with the heavens, and, correspondingly, the same importance has been given by them to east; they prayed and set *yurts* (nomadic shelters) entrances facing east. Laulanbekova also notes that colours in Kazakh reveal definite conceptual notions which reflect the way of living of nomads, cultural and historical events in their life, and specific perception of the surrounding world. She distinguishes three basic colours that are characteristic of the world of the Kazakhs – *Ақ* [ақ] white, *Ала* [ala] multicoloured and *Қара* [қара] black. According to her, *Ақ* 'white' has concepts of a location of Gods, eternity life, and a sign of cleanness and innocence; *Ала* 'multicoloured' is a mediator between the top and the down without clear distinction between white (the heavens) and black (the earth); and

Қара ‘black’ is underworld, kingdom of evil, and death. According to Laulanbekova [9], *Ақ* has an extended meaning of CLEANNESS (*ақбосаға* [aқ bosaға] *lit.* a white threshold, *ақотай* [aқ otay] *lit.* a white family, *ақбесік* [aқ besik] *lit.* a white cradle), BEAUTY (*ақтамақ* [aқ tamak] *lit.* white meal, *ақдидар* [aқ didar] *lit.* white image, *ақшабет* [aқша bet] *lit.* white-faced), ELDER (*ақсақал* [aқ saқal] *lit.* white-bearded, *ақбас* [aқ bas] *lit.* white headed, *аққас* [aқ қas] *lit.* white eyebrowed), SACREDNESS (*ақана* [aқ ana] *lit.* white mother, *ақсүт* [aқ sūt] *lit.* white milk, *ақшаиш* [aқ шаш] *lit.* white hair), JOY (*ақкүн* [aқ күn] *lit.* a white day, *ақсарбас* [aқ sarbas] *lit.* a white warrior) and FAIRNESS (*ақжол*[aқ jol] *lit.* a white way, *ақниет* [aқ niet] *lit.* a white intention, *ақбата* [aқ бата] *lit.* white blessing). *Қара* ‘black’ is conceptualized as BAD (*қарақағаз* [қара қағаз] *lit.* black paper, *қарату* [қара tu] *lit.* a black flag), CRUEL (*қараниет* [қара niet] *lit.* a black intention, *қаракөңіл* [қара көnil] *lit.* a black wish/mood), PRIMARY (*қарасу* [қара su] *lit.* black water, *қаратау* [қара tau] *lit.* a black mountain), SACRED (*қараианырақ* [қара шаңирақ] *lit.* a black house, *қаражер* [қара жer] *lit.* black soil), PLAIN (*қарақазақ* [қара қазақ] *lit.* a black Kazakh, *қарабұқара* [қара бұқара] *lit.* black people), and SORROW (*қаракүн* [қара күn] *lit.* a black day, *қарауайым* [қара uaiim] *lit.* black grief, *қаратүн* [қара түn] *lit.* a black night). *Ақ* (white) as a common Turkic monosyllabic word has a figurative meaning of Milk and Dairy; also, the meaning of Truthful and Innocent. The analysis done by Laulanbekova mostly places *Ақ* and *Қара* into opposition to each other – ‘white’ is good and ‘black’ is bad.

At the same time, the examination of these two colour terms as idiom components can reveal more extended, not contradicting, meanings. Of course, in combination with *Қара* black, *Ақ* white creates binary pairs with opposing, contrasting connotations of Right/ Wrong, Fair/ Unfair, and Good/ Bad, e.g., *Ақты қара деді* [aқti қара dedi] – *lit.* to say black on white, *fig.* to replace truth with a lie; *Ақ қараны таныды* [aқ қарanī tanīdi] – *lit.* to recognize white and black, *fig.* to recognize good and bad. In combination with *Көк* [kök] blue, *Ақ*[aқ] white represents a colour denomination, e.g., *Ақ безер де көк безер болу*[aқ bezer de kök bezer bolu] *lit.* to escape being both white and blue, *fig.* not to admit one’s guilt.

Sadykbekova [10] gives a semantic characteristic of the word *Қара*[қара] (black) and its application in their description of people and their body parts. She also compares the connotative meaning of the word in three languages – Kazakh, Russian, and English – and comes to the conclusion that in Kazakh the word *Қара* has a positive connotation rather than a negative one. Zharkynbekova [14] explains it by the association of *Қара* with the earth/ land/ soil (*Умай ана*[Umai-Ana] mother Umai) which provides people with food and water and with femininity (sacred Mother-land). *Қара* stands in opposition to *Көк* (blue) which symbolizes the heavens/ place where God lives (*Көк Тенгри*[Kök Tengri]) and masculinity (*Тенгри Ата* Father Tengri). The word *Ақ*[aқ] (white) is a symbol of the mankind birth and the prime origin of life in the world which hierarchically stands higher than *Көк* blue; that is why the colour of *Ақ* ‘white’ is regarded with reverence and referred to as a memory of ancestors. It is also associated with the month of Nauryz (March) which has been considered as the beginning of the year *Ақ наурыз* (*ақнаурыз* white March) when nature ‘awakens’, the green and offspring grow, and dairy (*Ақ*) is produced in big quantities.

Akberdiyeva [2; 3] notes an importance of myths in revealing the conceptual meaning of lexical units through their reflection in the language. At the time when myths originated, the world was perceived as a whole unique place without clear-cut distinction

of its comprising parts: there was no separation of such notions as objective and subjective world, internal and external form, a human being and the nature, the sky and the earth, and living beings and objects. The concept of integrity of the world found its reflection in language itself and its products, i.e., folklore and myths, etc. Akberdiyeva [2] classifies three groups of semantic symbols: 1) binary (*аспан-жер* [aspan-žer] the sky-the earth, *оң-сол*[on-sol] right-left, *алды-арты* [aldı-artı] front-back); 2) pair (*жақсы-жаман* [žaksı-žaman] good-bad, *өмір-өлім* [ömir-ölim] life-death, *жоғары-төмен* [žoğarı-tömen] up-down, *күн-түн* [kün-tün] day-night); and 3) triad (*Ақ-Ала-Қара* [aқ-ala-қара] white-multicoloured-black). As it was mentioned above, *Көк* (blue) symbolizes the sky, *Қара*(black) represents the earth, and the space between them is described as *Ала* [ala] (multicoloured). The connotational meaning of a colour designation *Ала* has already been examined by me [1]; the present paper studies the cognitive base of *Ақ* and *Қара* as components of Kazakh idioms.

Methodology

The method of research is a qualitative one; the semantic and structural analysis of idioms is based on elicitation and intuition; the semantic distribution of idiom components are identified and the meaning of components of color are interpreted. Each lexical unit has some background information which is historically, culturally and logically justified. The Kazakh idioms with corresponding components are examined and analyzed by means of the method which I conventionally called «semantic break-down of idioms». The meaning of an idiom is traditionally considered to be not derived from the meaning of its components. At the same time, the semantic structure of idioms cannot be strictly monolithic; the links between components can be loose enough to determine the contribution of each component to the idiom's semantics. This feature of idioms found its realization in different classifications, one of which I consider to be the most appropriate for the present research – the classification by Gibbs (1994). He focuses on degrees of idioms' analyzability ranging from decomposable to non-decomposable ones and divides idioms into three groups: i) decomposable idioms a part of which is used literally (e.g., 'lip' in 'button your lip'); ii) abnormally decomposable idioms components of which are connected to their referents by a metaphor (e.g., 'hit the panic button'); iii) non-decomposable idioms the meaning of which is in no way derived from the meaning of their components (e.g., 'kick the bucket'). The two latter ones could be eligible to semantic break-down analysis of components.

The mechanism of analysis can be demonstrated in the following examples: the Kazakh idioms with a color component of *Қара* 'black' is conceptualized as BAD, e.g., *Қарамізім* [қара тізім] *lit.* a black list, i.e., to be blacklisted. A 'list' component has a neutral meaning, and a negative connotation is assigned by the word *Қара* 'black'. *Ақ* 'white' has an opposite to *Қара* 'black' connotation of GOOD, e.g., *Ақниет* [aқ ниет] *lit.* white wish, *fig.* open-hearted, unsophisticated. Similarly, a 'wish' component has a neutral derivation but in combination with *Ақ* 'white' color term it obtains a positive meaning. A term *Ала*[ala] 'multicoloured' has no clear colour designation; it bears the notion of changeability and instability characteristic tonature: colours change throughout the day following the sun 'walk' from rise to set. The concept of instability has also been attached to a human's behaviour, mood and intention - from kind to evil, from right to wrong, e.g., *Алаболды* [ala boldı] *lit.* to become multicoloured, *fig.* to get quarrelled, to break up. In other words, the meaning of *Ала* denotes a sudden change of state of a person or weather to a worsened one. The colour designating term *Ала* holds a negative

connotation, while *болды* 'to become' component just states the act without attaching any connotation to it.

Data analysis

The colour terms are regular components in the structure of idioms. Below the analysis and conceptualization of colors «white and black» are presented.

The semantic break-down analysis of idioms with the colour component of *Ақ*[aқ] white showed that its connotation can be defined as the following:

a) PURE/ NOBLE/ FAIR

Ақ жүрек [aқ žürek] *lit.* white heart, *fig.* straightforward, frank, out-spoken

Ақ сөйле [aқ söile] *lit.* speak white, *fig.* 1. speak gospel truth; 2. Be lucky! For luck!

b) OPEN/ KIND

Ақ жарқын [aқ žarkin] *lit.* white shine, *fig.* open, cheerful, optimistic;

Ақ көкірек [aқ kökirek] *lit.* *fig.* good-natured, benevolent, sympathetic.

c) ORDINARY/ PLAIN

Ақ көйлек [aқ köilek] *lit.* white attires, *fig.* simple-hearted, a simpleton, a goof;

Ақ ауыз қылды [aқ ауіз қıldі / boldі] *lit.* To make someone a white mouth, *fig.* To deceive, to cheat.

d) GOODNESS/ LUCK in blessing/ benediction

Ақ бата [aқ bata] *lit.* white blessing, *fig.* white blessing, it is said to wish good luck to anyone in their future and fate.

Ақ күн тұсын![aқ күн түсін] *lit.* Let the white sun be born! *fig.* Good luck! Good journey/ trip!

e) TRIBUTE TO SUBJECT in rituals/ traditions

Ақ арулап жөнелтті [aқ arуlap žöneltti] *fig.* To bury the deceased with respect and honors;

Ақ жаулық [aқ žaulіқ] *lit.* white scarf *fig.* A (female) life companion;

Ақ киізге көтеру [aқ kiізge köteru] *lit.* to raise on the white carpet, *fig.* to proclaim someone a khan, to crown;

f) TRIBUTE TO OBJECT

Ақ адал мал [aқ adal mal] *lit.* white fair property, *fig.* A profit earned by hard work and sweat

Ақ болып кетті, ақ болып тартылып кетті [aқ bolіp ketti/ aқ bolіp tartіlip ketti] *lit.* It has gone white, *fig.* m

Ақ түйенің қарны жарылды [aқ tüienің қarnі žarіldі] *lit.* The camel's abdomen has got torn, *fig.* A joyful on special occasion.

The semantic break-down analysis of Kazakh idioms with the colour of *Қара*[қара] black revealed that it has both positive and negative connotations:

1. LAND, MOTHERLAND, EARTH, SOIL

Қара жердің талысы [қара žerдің talісі] *lit. fig.* bowels of the earth

Қара жер төсек болды[қара žer төсек boldі] *lit.* the black earth became his/ her bed, *fig.* 1. to get into trouble; 2. to pass away.

2. COMMON PEOPLE, THE POOR

Қара жұрт[қара žürt] *lit.* black people, *fig.* common people

Қара табан[қара taban] *lit.* black bream, *fig.* poor

Қара борбай[қара borbai] *lit.* black part of a leg above knee, *fig.* a hard-working person

Қара сирақ [қара сирақ] *lit.* black shin, *fig.* 1. poor people; 2. barefoot kids of poor people.

3. A PERSON, INDIVIDUAL, LIVING BEING, HUMAN BEING

Қарасы көрінді/ қарасын көрді [қарасі көрінді/ қарасін көрді] *lit.* his/her black has been seen / someone saw his/her black, *fig.* one stood out/ was noticed

Қарасын көрсетпеді [қарасін көрсетпеді] *lit.* someone didn't show his/her black, *fig.* 1. someone left/ was not reached; 2. someone vanished into thin air

Қарасын үзбеді [қарасін үзбеді].

4. MATURITY

Қара табан болды [қара табан boldі] *lit.* he became a bream, *fig.* he got mature

Қара құлақ болды [қара құлақ boldі] *lit.* he became an ear, *fig.* he got mature.

5. BAD

Қара басқан [қара басқан] *lit.* pressed by black, *fig.* ungrateful

Қара бет [қара бет] *lit.* black face, *fig.* obscene, cynical

Қара көңіл [қара көңіл] *lit.* black mood/ interest, *fig.* a person with a bad intention, concerned,

6. DEATH

Қара қиды [қара киді] *lit.* he put on black, *fig.* to mourn

Қара байлады [қара bailadі] *lit.* he tied up black, *fig.* a black fabric which is attached to a house; it serves as a sign that someone died there.

7. EVIL in curses/ damnation

Қара аспан айналып түскір [қара аспан аиналіп тұскір] *lit.* let the black sky fell on you

Басына қара күн тусын [basіna қара күн tusін] *lit.* let the black sun be born on your head

Қарана жайылсын [қарана žailsін] *lit.* let it spread to your black.

8. VERY for intensification, reinforcement, strengthening purposes

Қара жау [қара žau] *lit.* black enemy, *fig.* avowed enemy

Қара күш [қара күш] *lit.* black power, *fig.* natural courage

Қара жаяу [қара žaiiau] *lit.* black on foot, *fig.* without transport

Conclusion

kind, -hearted.

LITERATURE

1. Abdramanova S.A. Conceptual base of colour term 'Ala' in the Kazakh language. Proceedings of international scientific forum «Linguistic Heritage and Trends of the Modern Age: Language, Literature, Culture. – Almaty, 2015. – P. 295-297.

2. Akberdiyeva B. Kazak tilindegi miftik juie. – Almaty: Arys, 2005. – 136 p.

3. Akberdiyeva B. Kognitivtik lingvistika. – Almaty: Arys, 2009. – 128 s.

4. Berlin B., & Kay, P. Basic color terms: Their universality and evolution. Berkeley, CA: University of California Press, 1969. 80 p.

5. Jameson K. A. On the role of culture in color-naming: Remarks on the articles of Paramei, Kay, Roberson, and Hardin on the topic of cognition, culture, and color experience. Cross-Cultural Research, 39 (1), 2005. – P. 88-106.

6. Kaidar A. (2013). Kazaktar ana tili aleminde (ethnolingvistikalık sozdik. Vol. 3. Nature]. – Almaty: Sardar. – 608 p.

7. Kaidarov A., Akhtamberdiyeva, Z., & Omirbekov, B. Tur-tusterdin tildegi korinisi. – Almaty: Ana tili, 1992. –160 p.
8. Kononov A.N. Semantika tsvetooboznachenii v tyurkskikh yazykah. Tyurkologicheskii sbornik. – M.: Nauka, 1978. – 184 p.
9. Laulanbekova R.P. Color designation in difficult nominations (on the example of adjectives and nouns): avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. – Almaty, 2010. – 32 p.
10. Sadykbekova B. Semanticheskoye mikropole қаpa»chernyi» v kazakhskom yazyke(vsopostavlenii s russkim I angliyskim) // Zhalpy til bilimi jane turki tilderinin ozektimaseleleri. – Astana: Astana poligrafia, 2010. P. 33.
11. Sadykova R.K. Tur-tus kontseptisinde kazak halkinin madenietinin korinisi. Bulletin of KazPU, philological series, #3(41). – Almaty, 2012. P. 67-69.
12. Sahlins M. Colors and cultures. Culture in practice, selected essays. – New York: Zone Books, 2000. – S.139-162.
13. Sharp D.T. The psychology of color and design. – Chicago: Nelson Hall Publishers, 1974. P. 22.
14. Zharkynbekova Sh.K. Conceptualization as a way of reproducing ethno-cultural cognition. The Kazakh-American Free University Academic Journal, 1, 2010. – S. 97-101.

Материял редакцияға 21.08.2017 жылы түсті.

M. A. ZHUNISSOVA¹

¹candidate of philological sciences, associate professor of the Kazakh language and literature, Kazakh national Pedagogical University named after Abai

¹PROBLEMS OF ANTHROPOCENTRIC FIELDS IN KAZAKH LINGUISTICS

Аннотация: In the world linguistics, the language has become a trend in the direction of new trends. These new fields of the anthropocentric (anthropocentric) [Greek. anthropos – human, centrum – center] are the core of this textbook, which sets out a person to the center of the world. It is important to determine the place and function of linguistic paradigms for research in the Kazakh language in the 21st century. Most of the latest innovations in the Kazakh language are considered within the framework of this anthropomorphic paradigm and presented to the scientific community. Most of the latest innovations in the Kazakh language are considered within the framework of this anthropomorphic paradigm and presented to the scientific community. Interviewer Zh.Mankeeva has three traditional scientific paradigms in the history of linguistic development: comparative-historical; systematic-structured; anthropogenicity.

Subject: Problems of anthropocentric fields in Kazakh linguistics

Abstract: This article examines the linguistic ideas of Professor K. Zhubanov as one of the foundations of the anthropocentric direction of Kazakh linguistics.

Keywords: Anthropocentric orientation, psycholinguistics, social linguistics, dialect.

Тақырып: Қазақ лингвистикасындағы антропоцентрилік парадигма мәселелері

Түйін: Бұл мақалада Профессор Қ.Жұбановтың лингвистикалық идеялары – қазақ лингвистикасының антропоцентрилік бағытының негізгі мәселелері жайлы қарастырылады.

Тірек сөздер: антропоэзектілік бағыт, психолингвистика, әлеуметтік лингвистика, диалект.

Тема: Проблемы антропоцентрических парадигм в казахской лингвистике

Резюме: В этой статье рассматриваются лингвистические идеи профессора К.К.Жубанова как одна из основ антропоцентрического направления казахской лингвистики.

Ключевые слова: антропоцентрические направления, психолингвистика, социальная лингвистика, диалект.

In the world linguistics, the language has become a trend in the direction of new trends. These new fields of the anthropocentric (anthropocentric) [Greek. anthropos – human, centrum – center] are the core of this textbook, which sets out a person to the center of the world.

It is important to determine the place and function of linguistic paradigms for research in the Kazakh language in the 21st century. Most of the latest innovations in the Kazakh language are considered within the framework of this anthropomorphic paradigm and presented to the scientific community. Interviewer Zh.Mankeeva has three traditional scientific paradigms in the history of linguistic development: comparative-historical; systematic-structured; anthropogenicity. Anthropomorphic paradigm examines language with a structural, systematic paradigm, considers language as a spiritual-cultural code of the nation, not merely the means of communication and expression. Language is considered to be the main instrument of human knowledge, culture, which reflects the linguistic, ethical, spiritual culture, psychological traits and gender identity of the people, centuries-old history. In the mind, the human brain is displayed only through the tongue and goes out. Communication is communicative in language. Conceptual cognitive knowledge gives plenty of information about the human environment and the environment. In reality, knowledge acquired through language is part of the knowledge of the world.

Anthropocentrism (gr.anthropos – «human», lat.centrum-center) is a scientific direction that links the human phenomenon to other phenomena of the universe, linking the human being with the human factor to the processes that occur in the world, as the center of the universe. Many studies in general linguistics have an advantage of anthropogenic paradigm. The reason for this is that anthropocentrism in linguistics first puts the nation first and foremost a human being, the true owner of the language – national language.

Scientist E.V.Erofeeva in her article titled «Anthropocentric Approach to Research» describes the following two language functions: «1. in essence, something really objective, 2. Informatics or just about the whole world and it's about humanity «[1, 28].

Social linguistics: «speech material; interpretation of the text as a specific speaker's work with certain social value; language language, style, specific grammar, lexical unit, speech genre, sex, and general state of the speaker's language can be determined by speaking language «[1, 29].

In gender education is shown: speech situation; theme of story; age; knowledge.

Anthropogenic paradigm of contemporary Kazakh linguistics has opened new fields in the context of its cumulative activity through language and culture, such as ethno linguistics, linguistics, linguistics and language education, psycholinguistics, cognitive linguistics and social linguistics.

Anthropocentric research focuses primarily on such issues as human cognitive structure: perception, thinking, language, memorization, and action.

E. Sepir and B.Oorf believe that when the image of the world is perceived by the individual dependent on the language of a certain ethnos, the true world takes the language «by the tongue». This is called language determinism.

O.Yu.Kushchev Anthropocentric paradigm in modern linguistics states in his article, «Anthropogenic paradigm in linguistic education, in the twentieth century, is made up of four interconnected but individual traits: The first one sees» the tongue as a mirror»; The second direction, interdisciplinary linguistics is considered here as it relates to the process of interpersonal communication. The third direction considers language as a worldview

with the organization of human cognition that is, applying to other sciences. The fourth direction, in anthro-interactive language knowledge, is to examine the language from the point of view of the individual. The subject of Linguocultural Cognition is regarded as a linguistic person and concept [2, 34]. On the basis of the anthropological linguistic teaching, there are a number of mutually-constrained, interconnected scientific fields, which suggests the following drawings to the problems of the routes:

Anthropological linguistics					
Language	Social	Social linguistics	Psycholinguistics	Psychology	Language
	Nation	Ethno linguistics	Gender linguistics	Physiology	
	Culture	Linguoculture	Cognitive linguistics	Gnosiology	

One of the developed and emerging linguistics in the world, the founder of the Kazakh linguistics, the work of scientist Kudaibergen Zhubanov, is relevant to the present day of the Kazakh people, the reason of which is the fact that the people of the people are a linguistic person in this social environment. It is well-known that the social status of a linguistic person is exposed by the linguistic nature.

The first Kazakh professor in the field of linguistics, Turkologist, teacher – K.K.Zhubanov was the author of valuable works on the use and structure of our mother tongue, who was fluent in the language and culture of the national language and even the language proficiency of the language. The precise representation of the scientist’s knowledge of national, regional, and global culture during his lifetime is explained by the level of linguistic theoretical knowledge in interpreting his scientific problems. Therefore, we are talking not only about the new knowledge of the new Kazakh language knowledge, but also the ability to fully and completely master the teaching of science to the following language owners. The academician I.Kenshebaev, Linguistic problems: «... H.K.Zhubanov is self-motivated in science-research work in the region of general linguistics and Turkology» [1, 15].

In the article by Prof. M.M.Kopilenko, the findings of the scientist on Russian language articles on the Kazakh language have been compared with the concepts which are commonly found in the works of general linguistics [2, 18-24]. In this context, the scientist’s views on the problems of general linguistics and its various trends and approaches in the world literature of that time, the prediction of the formation of a certain direction and the scientific basis of various linguistic schools, in front of the Kazakh society in language use The future of the day is also a source of familiarity with the principles that are the branches of the individual science, with a sense of pity, a sense of the future of the people’s future. not only a temporary periodical linguistics, but also a prediction for the future, thereby not only promoting the people’s prospects, but also language support, but also the ideas that lead to the cultural and spiritual development of the nation. known for his work.

Academician A.Kaidar says in the collection of scientific articles dedicated to the 90th anniversary of the scientist: «... K.Zhubanov’s scientific, scientific-organizational and educational activity has become increasingly fertile, he has achieved a great deal of effort, his own efforts, knowledge and good will. fully dedicates his native language to the good things he has done. As a first-language linguist at the European level, he has been able to reach the desired results in the study of the Kazakh language until now. Thus, the name of the owner of the talent, which was the theoretical foundation of the actual Kazakh linguistics, was generally known [3, 9]. «

According to Professor B.Hasanov, «The Kazakh language linguist K.Zhubanov's creative work has previously been studied in the context of the Kazakh linguistics, and in this work the problem of general linguistics is raised. It is well-known that the general linguistics course began to be taught in the USSR since 1963, the name of social linguistics came into scientific circulation in 1952, the term psycholinguistics came into effect in 1954, and these sciences were founded in 1920-1930 by K.Zhubanov in his works and his concepts which corresponds to the development process ... «.

In this work K.Zhubanov and the scientist point out that the main idea of the scientific problem: the scientific necessity, the practical need, the general linguistics, is based on consideration of fundamental ideas of general linguistics, social linguistics, psycholinguistic sciences, «K.Zhubanov's national language in the context of world-linguistic science and the development of modern linguistic science, it is clear that the heritage of the scientist will shine in every respect. « formulates [4, 5].

The scientist believes that K.Zhubanov had learned about F.Bopp, who supported general linguistics in general linguistics, acquainted with the works of German scientist Shtettal, and what he did in the world of linguistics. How did it relate to new trends in linguistics? In the middle of the XIX century, traditional logical linguistic knowledge was incompatible with new scientific goals. Interpretive thoughts of scholars translate into the problem of polarity in the internal structure of the human language, even considering the eternal variability of the human voice language.

Hean Steintal, the founder of the psychological stream in the world linguistics. This scientist opposed the ideas of V.Humboldt, a scientist in the biological or naturalist perspective, and known as a rejectionist. H. Steintal is a scientist who seeks to move from a psychological phenomenon to ethnopsychology, and examines the laws of the spiritual life of the people from political, social and religious societies. National person, national language, national psychology in scientific circulation. Later, he was a representative of the Kharkov Linguistic School for further development, Potavnaya, who proposed the linguistic-psychological concept. Professor B. Hassanov said that «K.Zhubanov's acquaintance with Ch.Steintal's works» is a proof of the fact that K.Zhubanov is the initiator of the science of Kazakh psycholinguistic science, which has such a population and is at the crossroads of national psychology and language [5].

Psychological linguistics is a study of how the speech process works, the perception of human psychiatry, the connection between the senses, the thought, the language system. XIX century The form of science of Kazakh psycholinguistics is the Kazakh speech. Also, our speech language is not just a matter of self study, but also as a physical language, children's language, different language proficiency, speech usage, speech emotion, plain words, slang, parenthesis, local language peculiarities, and gender. Psycholinguistic report language education, and in terms of the use of methods, it is closely related to psychology, that is, at the crossroads of two sciences. Sometimes the theory of reasoning is associated with associative experiments in associative linguistics. Psycholinguistics is also studied in combination with neurolinguistics, social linguistics, cognitive psychology, cognitology, informatics, social psychology, pragmalinguistics, and discourse analyzes, resulting in ethnopsychological linguistics, sociophysical linguistics, Psychology in literature, etc. science has appeared [6].

K.Zhubanov's dissertation on the concept of general linguistics, «H.K. Zhubanov's concept of general linguistics», which is based on the study of linguistics. The modern Kazakh linguistics is a set of knowledge about the language, which has the

state status of the people of Kazakhstan on the globe. In modern linguistics there is not a European-centric approach, but anthropocentric writing. Because the human language and its language are the language images of the world, as it is reflected in the knowledge of each nation, and so on. The general linguistics is divided into intralinguistic and extralinguistic. Intralinguistics (internal) – explores the internal structure of the language, the relationship between the system parts. Microlinguistics is also called internal linguistics. Intralinguistics has phonetics, lexicology, grammar and so on. Ecstalinguistics (external) – explores the relationship between language and the external world. Extralinguistics is divided into two domains: social linguistics and mentality. Mental science is studying the relationship between language and thinking, the theory of linguistic meaning, the way speech and the situation.

The methodology used in linguistic education is divided into the type of researcher's approach: typological, intermediate, structural, psychological, ethnographic, aesthetic, synchronous, diachronic, and applied linguistics. Typologic linguistics is divided into structural, compares functional signs. XIX century in the middle. Adaptation of individual languages on the basis of defined structural, functional concepts in general linguistics. Regional education – the field of linguistic phenomena, the study of interpersonal (dialectical) communication through the methods of lanal linguistic geography, XIX. the second half and the XX century. originally formed.

K.Zhubanov said: «There is no language in the world without dialectics. People's language is a set of dialects, «suggests that there are internal, external causes and causes affecting language changes, as well as the relationship between language and society and the laws of interdependence as a methodological principle. Structural Linguistics is a system of linguistic symbols and language structure a young man who is based on obvious particles, studies their proximity to specific sciences. 20th century It is formed in 20-30 years. Ethnographic or ethnic linguistics, ethnolinguistics - studying the relation of the language to the national culture. XIX-XX centuries others XIX century Study of Indigenous tribes in North and Central America during the 1970s. Social linguistics is a social phenomenon that serves the social life, professional life of the language. XIX-XX centuries formed. Aesthetic linguistics – A study of the language from aesthetic philosophy, in the 20th century. At the beginning he was a native of Western Europe. Synchronized linguistics – describes the structure and structure of language in a particular era. The description is also known as standard linguistics. Dixonic linguistics is a study of the change and development of language in historical time. Descriptive linguistics – American Structuralism, related to studying the language of the American Indians, in the 20th century. The aim of this science is to describe the process of speech by studying the variations (interconnectedness) of the language particles without using the lexical, grammatical meanings of the language. Formal study of the language using the distribution method, also known as distributing linguistics. Mathematical linguistics is the study of the structure of natural and some artificial languages by means of a machine, etc. 20th century In the 50s he has been in scientific circulation. Applied linguistics is another XXI, which creates a scientific system for the use of language in accordance with practical requirements. formation of graphics, spelling, vocabulary, improvement of speech culture, setting of literary norms, systematization of terms, etc. Functional linguistics is a field of structural linguistics that focuses on the functional aspects of language as a means of communication. Paralinguistic is a non-linguistic, non-linguistic, non-linguistic (rhythm, vocal, intonation, facial, hands, and body gesture) speech [6] K.

Zhubanov concludes on the connection between language and language: «There is also a song for language, every language has its own song. The main purpose of linguistics in human-oriented linguistics is to investigate the phenomena of the linguistic phenomenon in the language at all levels «[7, 4].]».

Anthropogenic trends can be considered in the modern world of linguistics in the XIX-XX centuries, and in the Kazakh language in the 21st century, there is a new look at the cross-section of sciences and the use of the language in other branches of science, develop and develop.

2. Anthrop active fields	
Cognitive linguistics	«The speaker does not speak to himself, speaks to someone else, the theory of cognition»
Social linguistics	«Speech is a message, collective look. This should be attended by at least two people»
Psycholinguistics	«Language is not needed for one person, language is something that is done for an individual, and the first thing to consider is language»
Paralinguistics	«...mimic tongue, lips, mouth rash, splitting»
Gender linguistics	«...a woman's own speech style»
Ethnolinguistics	«The language of every nation can express its thoughts and images only in the light of its own perceptions and thoughts»

LITERATURE

1. Kenesbaev S.K. Professor Hudaybergen Kuanovich Zhubanov // Zhubanov K. Research on the Kazakh language. – Almaty, 1996. – P. 15.
2. Kopylenko M.M. Problems of common language in work X. Zhubanova // Zhubanov's speech. Aktobe. – P. 18-24.
3. Kaidar A. Professor Kudaybergen Zhubanov (1899-1938) // K. Zhubanov and Kazakh Soviet Linguistics. – A.: Science, 1990. – 368 p.
4. Hasanuly B. K.Zhubanov's heritage: national linguistics, social linguistics, psycholinguistics. Repression in the field of language. – Aktobe, 2000. – 119 p.
5. Zhubanova A.A. General Linguistic Concept H.K. Zhubanova. Author's abstract dissertation. – Almaty, 2000. – 30 c. // Bibliographic index of abstracts of author's dissertation on Kazakh linguistics, Part I (1950-2000). 26 p.
6. Zhunusova M.A. General linguistics. Electronic textbook. – 2015. P. 42.
7. Zhunusova M.A. K.Zhubanov and new fields of linguistics // Materials of the International Conference 26.02.2015.– P.142-145.
8. Abikenova G.T. Cognitive Linguistics // Tutorial. – Semipalatinsk, 2008. 118 p.

Материал редакцияға 20.08.2017 жылы түсті.

ALI OSMAN ABDURREZZAK¹

¹Yrd. Doç. Dr.

TÜRK DÜNYASI MITİK DESTANLARINDA VE KALEVALA DESTANINDAKI SAĞALTMA MOTIFİNİN BENZER VE ORTAK YÖNLERİ

Özet: Destanlardaki kalıp ifadelerin yanı sıra belli kalıplar içerisinde hareket eden, sergilemiş olduğu davranışlar ile karakteristik niteliğe sahip olan kişi(ler) tip olarak değerlendirilir. Destanlarda baş kahraman özelliğini taşıyan merkez figür arketip olarak adlandırılırken, destan kahramanları stereotip olarak adlandırılan kalıp olayların merkezinde yer alırlar. Göstermiş oldukları davranışlara göre dâhil oldukları tip özelliği de değişiklik göstermektedir. Bilge, alperen, kadın, anne, yardımcı, karşı kahraman (düşman/rakip), hain, merkez kahraman, trajik tipleri gibi sınıflandırmalar destan yapısı içerisinde zıtlıkların varlığına da işaret etmektedir. Yardımcı tipin karşısında düşman ve hain tipinin olması iyi-kötü karşıtlığının varlığına ve zıtlıkların birbirlerini tamamlayıcı özelliği ile ilişkilidir. Bu çalışmada Türk dünyası mitolojik destanları ile Kalevala destanının tipolojik açıdan benzer ve farklı yönleri ortaya konulmuştur. Benzerliklerin farklılıklardan fazla oluşu da destanların genelinde şablon davranış ve karakterlerin ortak özelliklere sahip oluşu ile açıklanabilir.

Subject: Similarity and commonness of the healing motif in the mythological tables of the Turkic world and the epic of Kalaluy.

Abstract: The article gives a typological comparison of similar and various aspects of the poetic epic “Kalevala” with the mythological epics of the Turkic world.

Key words: Archetype, stereotype, wise type, brave type, woman type, helper type, enemy type.

Тақырып: Түркі әлемінің мифологиялық дастарында және «Калеуала» дастанындағы сауықтыру мотивінің ұқсас және ортақ тұстары

Түйін: Бұл мақалада түркі әлемінің мифологиялық дастандарында және «Калеуала» дастанындағы сауықтыру мотивінің ұқсас және ортақ тұстары жайлы қарастырылады.

Тірек сөздер: Археотип, стереотип, даналықтың типі, мықтылықтың типі, әйел типі, көмекшінің типі, дұшпан типі.

Тема: Сходство и общность лечебного мотива в мифологических таблицах тюркского мира и эпосе Калувалы.

Резюме: В статье даётся типологическое сравнение сходных и различных аспектов поэтического эпоса «Калевала» с мифологическими эпосами тюркского мира.

Ключевые слова: Архетипы, стереотипы, тип мудрого, тип сильного, тип женщины, тип помощника, тип врага.

Kült inanışının hâkim olması için canlı veya cansız varlığa ait kültün «insanlara fayda yahut zarar gelebileceği inancının bulunması; bu inancın sonucu olarak faydayı celp, zararını defedecek ziyaretler, adaklar, kurbanlar ve benzeri uygulamaların varlığı» söz konusudur (Ocak, 2000, s.113). Görüldüğü gibi, canlı veya cansız varlığa yönelik fayda veya zarar getireceğine dair bir inanç neticesinde kutsiyet kazanmasının gerekliliği kült inanç sistemi için olması gereken şartlardır. Fiziki veya ruhsal bir rahatsızlığı ortadan kaldırmak için ise tabiata yönelik inançların insanoğlu tarafından uygulanışı ortaya çıkmaktadır.

Tabiat, atalar, dağ, taş, gök tanrı, mağara, bozkurt kültürleri inanılan varlığın insan tarafından algılanışı sonucunda kutsallık kazanmıştır. Şamanizm'e göre şamanlar ruhları hastalığın teşhis edilmesi ve tedavisinde kullanılmaktadırlar. Evrende bulunan kötü ruhların hastalık nedeni olduğuna inanılır. Ancak incelenen destanlarda bitkilerden yararlanılmaya çalışılsa da tek başına bitkisel tedavinin faydası olmamaktadır. Halk hekimliği bağlamında doğadan yararlanılmak suretiyle tedavi ve Orta Asya şaman kültürüne ait uygulamaların varlığından söz edilebilir.

Elias Lönnrotun doktor olması ve «Finlilerin Sihirsel Tedavisi Hakkındaki» doktora tezi de Fin kültüründe halk hekimliğinin izlerine rastlanır (Alho ve diğerleri, 1997, s.110). Destanda da yer alan sağaltma işlemleri Türk destanlarda sıkça görülen bir uygulama olması açısından dikkati çeker. Tüm iyileştirme faaliyetleri ruh ve bedeni dikkate almaktadır. «Lönnrot pek çok hastalığın yaratılıştan psikosomatik olduğunu anlamıştır».

«Yaşlı ozan yosunları,/Kuru otları topladı,/Sardı yarasına./Yara merhametsiz,/Delik büyük!/ Kan dinmez, tıkaç yetmez./Vainämöinen korkusundan/Başlar ağlamaya» dizelerinden anlaşılacağı üzere, yaşlı bilge Vainämöinen, baltayı vurduğu bacağının yarasını iyileştirmekten aciz bir durumdadır (Lönnrot/Obuz ve Obuz, 1965; s.79–80). Baltanın bacağına kötü ruh olan Hiisinin yüzünden saplanması da hekimliğin şamanistik uygulamaları çerçevesinde, kötü ruhları iyi ruhlar ile defetme inancı yatmakta olduğu söylenebilir.

Demirin insanoğluna sağladığı yarar ve zararlar kapsamında demirin kan akıtıcı, savaş aleti olması gibi özelliklere de vurgu yapılarak demir kültü içerisinde demirin insan hayatına getirmiş olduğu olumsuzluklara da işaret edilmektedir. Tek başına tabii uygulamalar ile yarasına çare bulamayan Vainämöinen'in aksakallı, yaşlı bir adam ile karşılaşması sonucunda yaranın iyileşmesi görülmektedir.

«...ilerledi, eve girdi. Sobadaki yaşlı adam Aksakallı kişi, dedi: – İnsanlar arasında, Yiğitlerin içinde, Yerin, varını değerini? Bak şurada yedi fiç, Sekiz kazan, kan akmış! Çok sözler var, bilirdim. Lakin şimdi, azı kaldı, Aklımda, kocamışlığımda; Sen de söyle bildiğini. Demirin aslı nedir, Nereden çıktı Bu uğursuz maden?» sorusuna verdiği uzun ve açıklayıcı cevap ile öncelikle Vainämöinen'in bilgisi ölçülmektedir (Lönnrot/Obuz ve Obuz, 1965, s.9).

«Kan, artık sen de akma, Kes fişkırmayı! Zevkine kapılmışsın, Akıp coşmanın; Tut kendini gizli yerde, Et içinde, kemik dibindeki Derinin altında kalsan, Damarlarda dolaşsan; Boş yere toprağa taşma, Yuvarlanma pislikte! Kanın ağzı tıkanı, Önü kesildi. Aksakallı yaşlı: Dağa dökse, delen Kayaya dökse, eriten Kuvvetli ilaçları Sürdü

Väinämöinen'e. Ozanı sardı, sarmaladı.» İfadeleri yaşlı adamın önce efsunlu sözler ile kanın akmasını durdurması ve ardından kuvvetli ilaçlar ile yaranın tedavi edilmesi görülür (Lönnrot/Obuz ve Obuz, 1965, s.89–90). Manas destanında da Kanıkey'in Manasın yarasına kaynatma kara ilacı kaynatıp yaraya koyması ve sürtme kızıl ilacı sürtüp Manasa koyması ile Manas'ın iyileştiği görülür (Naskali, 1995, s.200; Yıldız, 1995, s.813; Gülensoy, 2002, s.283). Seytek'in Kül-çoro'yu yağ içine sarıp sarmalaması ve yedi günden sonra kemiklerin birbirine kaydığı görülür (Yıldız, 1995, s.901–902; Naskali, 1995, s.259).

«Hem tıbbi hem de sihri (büyüsel) bir şekilde tedavi edilen hastalıklar ile yalnız sihri bir şekilde tedavi edilen hastalıklar» halk hekimliğinin tedavi yöntemleri arasındadır (Boratav, 2000, s.76). Bu sınıflandırma ile tedavinin türü ve yapılış şekli daha kolay anlaşılabilir. Sınıflandırılan tedavi türlerine bakıldığında Väinämöinen'in karşılaştığı yaşlı, aksakallı adamın bilge tipi olduğu ve hem tıbbi hem de sihirli sözler ile tedavi ettiği görülmektedir. «Gözlerini göklere çevirdi: Merhamet gökten gelir, Yukarlardan, emniyet! Şükürler sana yaratıcı, Ulu Tanrı! Destek oldun bana, Yardımsız koymadın, Sağlığımı bağışladın!» dizeleriyle Tanrıya dua yolu ile çaresizlikten kurtulmanın tek yolunun gökteki tanrıya yalvarmakla gerçekleşeceği inancı görülmektedir (Lönnrot/Obuz ve Obuz, 1965, s.91).

Sihir (büyü) gücü, efsunlu sözler, şifalı ot ve sular ile iyileştirmenin yanında gök tanrı Ukkoya dua ve şükür etmek sıkça tekrarlanmaktadır. Ukkoya Pohjolalı kadın Louhinin duası ile kötülüğün gelmesi yine Väinämöinen'in Ukkoya kötülüklerden kurtulup, Kaleva halkının huzura tekrar ermesi için dualarının kabul edilmesi, neticede Ukko'nun iyilerin yanında olduğunu ortaya koymaktadır (Lönnrot/Obuz ve Obuz, 1965, s.253, 262–264).

Alday-Buucu destanında halk hekimliğine özgü şifalı otlar hakkında bilginin kahramana atının tarafından verildiği görülmektedir (Ergun ve Aça 2004, s.221). Yine aynı destanda Han-Buudayın zehirli süt ile zehirlenmesi sonucu iki kardeşin iyileştirmesi görülür (Ergun ve Aça, 2004, s.232). Şifalı otlar ile vücudun parçalarının birleştirildiği görülür (Ergun ve Aça, 2004 s.267–268). Şifalı otlar ile iyileşmenin yanında olağandışı durum anında ani çözümler için de kullanılır. Erkek kılığına giren Bora-Şeeleyin erkekler ile güreş tutabilmesi için atından aldığı tavsiye ile em torbasındaki şifalı otları göğüslerine sürerek geçici olarak göğüsleri fark edilmemesini sağlamıştır.

Yardımcı kuşların yanında yardımcı böcekler grubu içerisinde «Motif-İndeks of Folk Literature» adlı çalışmada «B481.3. Yardımcı arı» motifi Kalevala destanının 15.şiiirinde görülürken Türk destanlarında görülmeyen bir motiftir. Arının yardımcılığını ortaya çıkaran işlevi «B510.Hayvanlar tarafından sağaltma» motifi kapsamında arının da iyileştirme özelliği olduğudur. Lemminkäinen'in annesi oğlunun öldürülüp ter altına gittiğini öğrendikten sonra, ölüm diyarı olan kara nehirden vücudunun parçalarını topladıktan sonra bir araya getirmesi ve arının kendisi için cennetten getirdiği bal ile ölümsüzlük nektarı aracılığıyla dirilmesi Lemminkäinen'in annesinin şifacı olduğunu gösterir.

«Sular, ballı şerbetler /Gökten, boşandı nebatlara» ifadesi gökten gelen her şeyin yararlı, hayırlı, iyi ve kutlu olduğu inancı gök tanrı inancının yansımasıdır (Lönnrot/Obuz ve Obuz, 1965, s.20). «Finlilerinde arasında bulunduğu Lapon, Eskimo ve kızıl derililerde Şamanizm'in ilk devirlerinin kadınlar tarafından uygulanan büyücülük olduğu ve kötü ruhların gönlünü almaya yönelik pratiklerin yer aldığı» belirtilmiştir (Leland, 1891, s.12). Lemminkäinen'in de annesinin şifacılığı Şamanizm'in dönemine örnek teşkil ettiği söylenebilir.

«Bu yağlar Tanrı dermanı, Tanrı kullanır onları, Yaratan yaraları onarır!Başladı oğlunu ovmaya, Kırıkları sürteledi; Yırtıkları bereleri merhemlerle bezedi» ifadeleri de arının ilk başta Tapioladan ve kutsal nehirden getirdiği gidip getirdiği sihirli ilacın Lemminkäinen'i iyileştirmeyip üçüncüsünde yukarı dünya ilaçlarının derman verdiği görülür. Annenin ilaçları sürmesinden sonra oğlunun uyanması için söylediği «Uyansana hadi hemen uykundan, Kurtulsana korkulu rüyandan, Bu uğursuz yerlerde Kötülüklerin içinde!» sözlerde ritüelin bir parçası olup, bir anda Lemminkäinen'in dirilmesini sağlamıştır (Lönnrot/Obuz ve Obuz, 1965, s.64).

Halk hekimliği sağlığı geri kazanmak için toplumda saygı gören, iyileştirici gücüne inanılan kişi(ler) tarafından yürütülür. Yalnızca ot kullanarak iyileştiren otacı adındaki kişilerden farklı olarak büyüü de kullanarak sağaltmanın yapıldığı görülür. Özellikle mitolojik dönemi yansıtan destanlarda iyileştirme şifalı ve kutsal otların büyü yolu ile sağlık verdiği anlaşılır. Diriltmenin iyileştirmeden farklı olmasına rağmen destanlarda görülen uygulamalar aynıdır. Hastalıktan kurtulma, yaraların düzelmesi için yapılan sağaltma işlemi ölenin diriltilmesi için de yapılmaktadır. İyileşme ya da dirilmede kullanılan şifalı ot, su ya da kutsal nesnelere aslında yapılan büyü ve söylenen sihirli sözler ile anlam kazanır.

Diğer bir deyişle herhangi biri şifalı olduğuna inanılan ot, su, nesnelere kullanarak aynı sonuca ulaşamaz. Büyü gücüne de sahip olması gerekir. Kalevalada ve Türk destanlarında görülen kadının rolleri arasında anne, sevgili, eş, düşman olma yer alır. Bu özellikleri ile birlikte kadının aynı zamanda şifacı olduğu da görülür. Kalevalada annenin şifacı oluşu kadın şamanların varlığını göstermektedir. «Bir toplulukta iyileştirme gücüne inanılan şamana yüklenen bu rol, sonuç itibarıyla onun «trans» sırasında ve sonrasında iyileştirme gücünü, bir çeşit «büyü» temelli «şifacı» bir kimliğe büründürmektedir» (Kaplan, 2010, s.40).

Tıvaların Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanında ardıç, arça, ak pelin toplayıp getiren kocasının, ulu kazana su koyarak gece gündüz kaynattığı su ile kızı onunla yıkaması ve üç gün sonra iyileşmesi yer alır (Ergun ve Aça, 2004, s.306–307). Kam yardımı ile iyileşmenin görüldüğü Tıva destanında Han Hülük'ün Demir Mōge tarafından canının öldürülüp hasta edilmesinden dolayı Çöptüğ Kuu ve Baştan Kuu adlı iki kama haber verilir (Ergun ve Aça 2005, s.170). Alday Buucu destanında da Han- Buudayın yaşlı kadının oğullarının vücutlarını birleştirmek için şifalı otlarla emleyip salıvermiştir (Ergun ve Aça, 2004, s.267–268).

Boktu Kiriş ad almadan önce efsunla kuzgunun gözlerini anasının gözlerine yerleştirmektedir (Ergun ve Aça, 2004, s.319). Altay Malçı Mergen destanında Malçı Mergenin «kırılan ayaklarının yarasını iğne dişiyle kemiren kahverengi sıçan»ın ayaklarını kırıp, kulaklarını koparak Malçı, kamış sazlığa attığında sazlığın yeşil güzel otlarından şifa bulur ve eski halinden altı kat ve on kat daha iyi olur (Dilek, 2002, s.230–231). Yer altının kutsal suyu ile iyileşmenin görüldüğü bir diğer Altay destanı da Közüykede, Közüykeyi öldürmek isteyen Karatı Kağan ağaçkakanın sayesinde başaramaz ve bilmeden zehirli etleri kendisi yer ve yer altının kutsal suyu ile iyileşirler (Dilek, 2002, s.354–355).

Kazak Türklerinin Alpamiş destanında Han kızının padişaha kendini divane olarak tanıtmaması ve Alpamişi zindandan kurtarabilecek tek şeyin Alpamişin kendi atı olabileceği ve bu atı padişahın elinden kurtarabilmek için atın üç yaşındayken anasını emdiği sırada hastalandığını ve üç gün boyunca tükürerek atı iyileştirdiği» yalanını söylemesi, belli niteliklere sahip insanların nefesi, tükürüğünün iyileştirme yeterliliğine sahip olduğu

hakkında bilgi vermektedir (Üçüncü, 2006, s.105).

Sonuç olarak büyücülüğün halk hekimliği geleneği olduğunu ifade eden David J. Hufford (2007, s.75) halk hekimliği başlığı altında büyü/sihir uygulamalarına da yer vereceğinin altını çizmektedir çünkü halk hekimliği ile sihir gücüne sahip olmanın iç içe oluşu birbirini tamamlayıcı olduğu göstermektedir.

KAYNAKÇA

1. Alho O., Hawkins H., Vallisaari P. (1997). Finland a cultural encyclopedia. Helsinki. Finnish Literature Society. – P. 18-24.
2. Boratav P. N. (2000). Halk Edebiyatı Dersleri, M. Sabri Koz (Ed.). –İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. – P. 10-15.
3. Dilek İ. (2002). Altay Destanları. I. –Ankara: TDK Yayınları. – P. 74-78.
4. Ergun M., Aça M. (2004).Tıva Destanı. I. –Ankara: TDK Yayınları. – P. 32-35.
5. Ergun M., Aça M. (2005).Tıva Destanı. II. –Ankara: TDK Yayınları. – P. 45-55.
6. Gülensoy T. (2002). Manas Destanı. –Ankara: Akçağ Yayınları. – P. 10-15.
7. Hufford J. D. (2007). Halk Hekimleri M. Sever (Çev.). –Millî Folklor, 19 (73). – P. 73-80
8. Kapla M. (2010). Geleneksel Tıbbın Yeniden Üretim Sürecinde Kadın. –Ankara: Ankara Üni. Yayınları. – P. 25-32.
9. Leland C. G. (1891). Gypsy Sorcery And Fortune Telling Illustrated By Incantations, Specimens Of Medical Magic, Anecdotes, Tales by Late President of the Gypsy-Lore Society. –London: T. Fisher Unwin. – P. 52-57.
10. Lönnrot E. (1965). Kalevala-Fin Destanı (Runo 1–25). Obuz L; Obuz M. (Çev.). –Ankara: Balkanoğlu Matbaacılık. – P. 75-81.
11. Naskali, E.G. (1999).Altay Destanı-Maaday Kara. –İstanbul: YKY. – P. 75-85.
12. Ocak Y. (2000). Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri. –İstanbul: Uçuşim. Yayınları. – P. 17.
13. Üçüncü K. (2006). Kazak Türklerinin Kahramanlık Destanı - Alpamış. –İstanbul: Töre Yayın Grubu. – P. 85-90.
14. Yıldız N. (1995). Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller. –Ankara: TDK Yayınları. – P. 56.

Материал редакцияға 30.08.2017 жылы түсті.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

Жаңабекова А.Ә. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, Компьютерлік лингвистика бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты. Алматы қ., Қазақстан

Қожахметова А. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының магистранты. Алматы қ., Қазақстан

Пашан Д. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, филология ғылымдарының кандидаты. Алматы қ., Қазақстан

Атабаева Ф.Қ. – «Тұран» университеті, филология ғылымдарының кандидаты. Алматы қ., Қазақстан

Сиразитдинов З.А. – Кандидат филологических наук, заведующий лаборатории лингвистики и информационных технологий ИИЯЛ УНЦ РАН. Уфа,

Ахметжанова Г.А. – «Тұран» университеті, Әлеуметтік ғылымдарының магистрі. Алматы қ., Қазақстан

Хаджиев А.Х. – Магистр педагогических наук, университет «Туран». Алматы, Қазақстан

Төлекова Г.Х. – «Тұран» университеті, филология ғылымдарының кандидаты, доцент. Алматы қ., Қазақстан

Төлекова Г.Х. – Азаматтық Авиация академиясы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор. Алматы қ., Қазақстан

Әбдуәлиұлы Б. – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор. Астана қ., Қазақстан

Толегенов Т.К. – Кандидат филологических наук, доцент университета «Туран». Алматы, Қазақстан

Шидерина Г.Н. – «Тұран» университеті, гуманитарлы-ғылым магистрі. Алматы қ., Қазақстан

Комекова М.О. – «Тұран» университеті, гуманитарлы-ғылым магистрі, аға оқытушы. Алматы қ., Қазақстан

Садырбаева З. –

Abdramanova S.A. – KIMEP University. Almaty c. Kazakhstan.

Zhunissova M.A. – Candidate of philological sciences, associate professor of the Kazakh language and literature, Kazakh national Pedagogical University named after Abai. Almaty c. Kazakhstan.

Ali Osman Abdurrezzak. – Yrd. Doç. Dr.

МАЗМҰНЫ

<i>Жаңабекова А.Ә., Қожахметова А.</i> Қазақ әліпбиін латын қарпіне көшірудегі «у» фонемасының буын құрамдық сипаты.....	3
<i>Пашиан Д.</i> Жазба ескерткіштер материалдарын латын графикасына көшірудің артықшылықтары (Ж.Баласағұнның «Құтты білік» жазба материалдары негізінде).....	9
<i>Атабаева Ф.Қ.</i> Жоғары білім беру жүйесіндегі ақпараттандырылған-коммуникациялық технологияның маңыздылығы.....	16
<i>Сиразитдинов З.А.</i> Ученый и наставник.....	22
<i>Ахметжанова Г.А.</i> Меңгерілетін тілдің ерекшелік көрінісін дұрыс түйіндемеуден болатын қателер.....	28
<i>Хаджиев А.Х.</i> Особенности обучения профессионально-ориентированному языку в казахскоязычной аудитории.....	33
<i>Төлекова Г., Төлекова Г.</i> Абай, Шәкәрім шығармаларындағы ұлттық ерекшелікті есімді сөз тіркестерінің грамматикалық құрылымы және олардың танымдық мәні.....	37
<i>Әбдуәлиұлы Б.</i> Қазақ тіліндегі көне тұлғалы кейбір есімдердің этимологиялық негіздері.....	44
<i>Толегенов Т.К.</i> Играя, усваивай язык	51
<i>Шидерина Г.Н.</i> Қытай тіліндегі мақал-мәтелдер құрылымы.....	56
<i>Комекова М.О.</i> Түрік және неміс тіліндегі біріккен зат есімдердің аудармада берілу ерекшеліктері мен ұқсастықтары.....	61
<i>Садырбаева З.</i> Жер-су атауларының өсімдіктер дүниесіне қатысты тақырыптық-мағыналық сипаты.....	67
<i>Abdramanova S.A.</i> Conceptualization of happiness by young native speakers of kazakh.....	76
<i>Zhunissova M. A.</i> Problems of anthropocentric fields in kazakh linguistics.....	83
<i>Ali Osman Abdurrezzak.</i> Türk dünyasi mitik destanlarinda ve Kalevala destanindaki sađaltma motifinin benzer ve ortak yönleri.....	89

Редакторы: Ш. Жамықаева
Техникалық редакторы әрі
беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 835

Теруге берілді 15.07.2017. Басуға қол қойылды 15.08.2017.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 6
Есепке алынатын баспа табағы 6,25
Таралымы 200. Тапсырыс №30.

Редакцияның мекенжайы:

050010, Алматы қ. Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БжҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы ағындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Адрес редакции:

050010. Алматы, ул.Курмангазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61